



 **Vlaanderen**
is erfgoed

Onderzoeksrapport

Onderzoeksbalans archeologie in Vlaanderen

Versie 1, 29/10/2008: Vroege en volle middeleeuwen

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

COLOFON

TITEL

Onderzoeksbilans archeologie in Vlaanderen
Versie 1, 29/10/2008: Vroege en volle middeleeuwen

REEKS

Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed nr. 168

AUTEURS

Rica Annaert, Koen De Groote & Yann Hollevoet† (red.)

JAAR VAN UITGAVE

2021

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed Wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving
Published by the Flanders Heritage Agency Scientific Institution of the Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Sonja Vanblaere

OMSLAGILLUSTRATIE

Karolingische waterputten te Roksem-Hoge Dijken: foto Yann Hollevoet (OE); maquette Karolingische boerderij van Roksem-Hoge Dijken: Yann Hollevoet (OE), foto Nico Inslegers (copyright Raakvlak); inzet: gouden tremmissis uit de 6de eeuw uit Ettelgem, foto Hans Denis (OE); opmaak: Sylvia Mazereel (OE).

agentschap Onroerend Erfgoed

Havenlaan 88 bus 5

1000 Brussel

T +32 2 553 16 50

info@onroenderfgoed.be

www.onroenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Modellicentie Gratis Hergebruik v1.0.

This work is licensed under the Free Open Data Licence v.1.0.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationaal-licentie. Bezoek

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution

4.0 International License. To view a copy of this license, visit

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

ISSN 1371-4678

D/2021/3241/010

////////////////////////////////////

EDITORIAAL

In 2008 lanceerde het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) – één van de voorlopers van het huidige agentschap Onroerend Erfgoed - een 'Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed' voor archeologisch, landschappelijk en bouwkundig erfgoed. Deze onderzoeksbalans werd gerealiseerd in overleg en nauwe samenwerking met specialisten uit de onroerenderfgoedsector en nam de vorm aan van een website. Dit instrument is in zeer beperkte mate actueel gehouden, waardoor het momenteel slechts bruikbaar is als vertrekpunt voor onderzoek tot 2007/2008. Er is zeker wat archeologie betreft nood aan een geactualiseerde versie. Sinds 2008 is de webtechnologie geëvolueerd en wordt de software van de onderzoeksbalans niet meer ondersteund waardoor we ons genoodzaakt zien deze van het web te halen ten laatste tegen eind 2020. Om de stand van zaken anno 2008 niet te laten verloren gaan, zal het agentschap de hoofdstukken van de onderzoeksbalanswebsite omvormen tot digitale rapporten die het agentschap zal ontsluiten op de OAR.

Onderstaande chronologische en thematische hoofdstukken zullen apart ontsloten worden via de OAR.

1. Paleolithicum
2. Mesolithicum
3. Neolithicum - Vroege landbouwers
4. Bronstijd/IJzertijd
5. Romeinse tijd
6. Vroege en Volle Middeleeuwen
7. Late Middeleeuwen en Moderne Tijden
8. Maritieme archeologie
9. Natuurwetenschappelijk Onderzoek
10. Dateringsonderzoek
11. Conservatie
12. Methoden en Technieken

Deze rapporten zijn inhoudelijk identieke versies van de hoofdstukken zoals ze ontsloten waren op de website van de Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed.

Momenteel worden voor de discipline archeologie voorbereidingen getroffen richting een zogenaamde 'Onderzoeksbalans 2.0'. We integreren die in de inventaris onroerend erfgoed. Daar is een module voorzien voor thematische teksten.

Parallel met de Onderzoeksbalans ontwikkelde het VIOE ook de Bibliografie Onroerend Erfgoed: een online zoekmachine met bibliografische referenties over Onroerend Erfgoed in Vlaanderen. Die bibliografie is van onschatbare waarde voor het onderzoek naar Onroerend Erfgoed in Vlaanderen. We zorgen er voor dat ook deze bibliografie niet verloren gaat. Ze zal voor eind 2020 beschikbaar gesteld worden via een andere toepassing.

Brussel, 24/05/2019





ONDERZOEKSBALANS
ARCHEOLOGIE IN
VLAANDEREN, VERSIE 1,
29/10/2008: VROEGE EN
VOLLE MIDDELEEUWEN



RICA ANNAERT, KOEN DE GROOTE & YANN HOLLEVOETT (RED.)

INHOUD

1	INLEIDING	6
2	ONDERZOEKSDOMEIN	6
2.1	CHRONOLOGIE	6
2.2	ARCHEODISTRICTEN	7
3	HET ONDERZOEK IN VLAANDEREN	8
3.1	RECENT EN ACTUEEL ONDERZOEK IN VLAANDEREN	8
3.1.1	ONDERZOEKERS EN ONDERZOEKSINSTELLINGEN	8
3.1.2	THEMATISCH WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK	8
3.1.3	ONDERZOEK PER ARCHEOREGIO	10
3.2	THEMATA & TOPICS	26
3.2.1	HET NEDERZETTINGSONDERZOEK	26
3.2.2	LEVENSICYCLI EN RELIGIE	40
3.2.3	MATERIAALGROEPEN	45
3.2.4	ETNICITEIT EN MIGRATIE	50
3.2.5	AARDEN VERSTERKINGEN	52
4	BIBLIOGRAFIE	59



1 INLEIDING

In dit hoofdstuk van de onderzoeksbalans wordt de periode van de vroege en de volle middeleeuwen behandeld. Eerst is er een kort hoofdstuk waarbij het onderzoeksdomein omschreven wordt en een bondig overzicht wordt gegeven van de publicaties die op deze periode betrekking hebben. Daarna volgt een uitgebreider hoofdstuk dat een overzicht geeft van het onderzoek in Vlaanderen, opgesplitst in drie delen. Eerst wordt een overzicht gegeven van de aard en de kwaliteit van informatie betreffende deze periode die in de Centraal Archeologische Inventaris (CAI) te vinden is. Het tweede deel betreft een overzicht van het recent en actueel onderzoek in Vlaanderen, met achtereenvolgens een overzicht van de onderzoekers en de onderzoekinstellingen, van het thematisch wetenschappelijk onderzoek dat momenteel gaande is betreffende de vroege en volle middeleeuwen om ten slotte te eindigen met een overzicht van het onderzoek per subperiode en per archeoregio, met de focus op de laatste 20 jaar. Het derde deel gaat uitgebreid in op enkele onderzoeksthema's onder de titel 'themata en topics'. Hierbij wordt een overzicht gegeven van de stand van onderzoek van thema's zoals het nederzettingsonderzoek, het grafveldonderzoek, de studie van aardewerk, etniciteit en migratie, centrale plaatsen, domeinen, kastelen en versterkingen. Deze overzichten zijn geen statisch gegeven, maar een momentopname van een dynamisch proces. Het is dan ook de bedoeling dat dit hoofdstuk de komende jaren aangevuld wordt met informatie over zowel de bestaande als nieuwe onderzoeksthema's en dat de lezer hierbij een rapporterende rol vervult.

2 ONDERZOEKSDOMEIN

2.1 CHRONOLOGIE

In dit hoofdstuk van de onderzoeksbalans worden twee periodes uit de middeleeuwen belicht, de vroege en de volle middeleeuwen. Met vroege middeleeuwen begrijpt men zowel de Merovingische als de Karolingische periode. De Karolingische periode omvat het midden van de 8ste en de 9de eeuw. Over de aanvang van de vroege middeleeuwen bestaat onenigheid; zo wordt de 5de eeuw door sommigen omschreven als de Frankische Tijd terwijl anderen deze eeuw nog beschouwen als horende bij het Late Keizerrijk.

De periode van de volle middeleeuwen, voorheen ook vaak de hoge middeleeuwen genaamd, omvat de 10de tot de 12de eeuw. De 10de eeuw werd vroeger nog beschouwd als Karolingisch, of als de overgangperiode tussen de vroege en de volle middeleeuwen, ook wel de Ottoonse periode genoemd (zoals in de Duitse chronologie).

Eeuw	5de	6de	7de	8ste	9de	10de	11de	12de	13de	14de	15de
	middeleeuwen										
België en Frankrijk	vroege middeleeuwen - Haut Moyen Age					volle middeleeuwen Moyen Age Classique			late middeleeuwen Bas Moyen Age		
	Frankische periode	Merovingische periode		Karolingische periode							
Nederland	vroege middeleeuwen						late middeleeuwen				
Duitsland	Frühes Mittelalter					Hohes oder Klassisches Mittelalter			Spätes Mittelalter		
	Migration		Karolingische Zeit		Ottonische Zeit						
England	Anglo-Saxon Period								Middle Ages		
	Early Saxon		Middle Saxon		Late Saxon		Saxo-Norman	Early Medieval	High Medieval	Late Medieval	

Chronologische indeling van de middeleeuwen in België en zijn buurlanden.



2.2 ARCHEODISTRICTEN

De voor de onderzoeksbalans gebruikte indeling van Vlaanderen in archeodistricten op basis van de bodemkundige kenmerken, is maar ten dele bruikbaar voor het onderzoek naar de vroeg- en volmiddeleeuwse bewoning. Alle archeodistricten vertonen specifieke kenmerken die bepalend zijn voor het landgebruik in die periodes en op deze manier ook voor de aard en de evolutie van de bewoning. Maar er zijn natuurlijk ook andere elementen die een invloed hebben op de bewoning en de materiële cultuur. Er zijn de steeds evoluerende politieke en bestuurlijke indelingen, die in de volle middeleeuwen uitmonden in de indeling van grote politieke entiteiten (graafschap Vlaanderen, hertogdom Brabant, graafschap Loon), maar ook de invloed die uitgaat van de belangrijke handelsroutes (vooral de grote rivieren), die vaak over de bestuursgrenzen heengaat.

Bepaalde ecodistricten zijn belangrijk, omdat ze door hun specifieke kenmerken de aard van de menselijke aanwezigheid sterk bepaald hebben, zoals het getijdenlandschap en de polders in de kustvlakte, de Vlaamse cuesta of de zeer vruchtbare zandleem- en leemgebieden in Oost-Vlaanderen, Brabant en Haspengouw. Anderzijds kunnen de kenmerken van de archeodistricten ook bepalend zijn voor de manier waarop archeologische sites bewaard gebleven zijn en onderzocht kunnen worden en dus over de hoeveelheid en de kwaliteit van de gegevens die bekend zijn. Bijvoorbeeld de zandstreek kenmerkt zich vooral door goed zichtbare sporen terwijl die in de leemstreek juist heel moeilijk leesbaar worden. Een ander voorbeeld zijn de Kempen, waar de aanwezige plaggenbodems oudere sporen afgedekt en bewaard hebben.



3 HET ONDERZOEK IN VLAANDEREN

3.1 RECENT EN ACTUEEL ONDERZOEK IN VLAANDEREN

auteurs: Rica Annaert, Koen De Grootte & Yann Hollevoet†

3.1.1 Onderzoekers en onderzoeksinstellingen

De huidige expertise van het archeologisch onderzoek van de vroege en volle middeleeuwen is verspreid over verschillende onderzoeksinstellingen. Bij de Vlaamse Gemeenschap zitten verschillende onderzoekers die in deze periode gespecialiseerd zijn. Bij het VIOE zijn vooral Rica Annaert, Dirk Callebaut en Koen De Grootte met onderzoeksprojecten bezig uit de vroege of volle middeleeuwen. Yann Hollevoet van het Departement R-O Vlaanderen doet al een 20-tal jaar onderzoek naar de vroege middeleeuwen in de kustvlakte.

Aan de Vlaamse universiteiten is er expertise aan de UGent met John De Meulemeester, de VUB met Dries Tys en aan de KUL met Marc Lodewijckx.

Bij de Vlaamse stadsarcheologische en intergemeentelijke diensten wordt momenteel minder specifiek onderzoek gedaan naar deze periodes, ook al worden ze allemaal bij opgravingen in meerdere of mindere mate met vondsten en resten uit deze periodes geconfronteerd. Het gaat om Afdeling Archeologie Antwerpen, Dienst Stadsarcheologie Gent, Dienst Archeologie Mechelen, Interlokale Vereniging voor Archeologie in Brugge en Ommeland (Raakvlak), Archeologische Dienst Waasland (ADW), Archeologische Dienst voor de Antwerpse Kempen (ADAK), Kale-Leie Archeologische Dienst (KLAD), Zuid-Oost-Limburgse Archeologische Dienst (ZOLAD) en de Intergemeentelijke Dienst voor de Zuidelijke Westhoek (Archeo7). De enige provinciale dienst met een actieve archeologische opgravingsploeg is het Provinciaal Archeologisch Museum (PAM) Velzeke, waar met conservator Marc Rogge ook iemand zit die zijn sporen verdiend heeft in het vroegmiddeleeuwse onderzoek. Sinds 2008 is er ook een dienst archeologie actief binnen SOLvA, de intercommunale voor ruimtelijke ordening en socio-economische expansie van het Land van Aalst, dat momenteel 12 participerende gemeenten kent.

3.1.2 Thematisch wetenschappelijk onderzoek

Naast de stroom van archeologisch onderzoek dat gestuurd wordt door de agenda van de ruimtelijke ontwikkeling is in Vlaanderen ook heel wat thematisch onderzoek aan de gang. Beide worden hier wel naast elkaar geplaatst, maar heel wat thematisch onderzoek vormt juist het kader voor heel wat preventieve archeologie. Omgekeerd vormen de resultaten van grootschalig preventieve opgravingsprojecten regelmatig de basis voor een thematisch onderzoek.

Voor de vroege en volle middeleeuwen is er wel al een zekere traditie in het thematisch onderzoek, ook al moeten die bekeken worden in de toenmalige tijdsgeest. Het onderzoek van Merovingische grafvelden was zo een onderwerp dat al van in de 19de eeuw archeologen, historici en heemkundigen sterk aansprak. Dit resulteerde al kort na de Tweede Wereldoorlog in een repertorium van de Merovingische grafvelden in België¹ en 15 jaar later in een synthese over de Merovingische beschaving in België². Ook nadien werd door sommige onderzoekers systematisch rond de Merovingische grafvelden gewerkt, vooral door Heli Roosens, toenmalig directeur van de NDO³. Toch leverde dit onderzoek enkel een verspreide kennis over bepaalde aspecten van de Merovingische beschaving op, geen uitgewerkte syntheses rond bijvoorbeeld de materiële cultuur, de grafrituelen of de culturele

¹ Roosens 1949.

² Faider-Feytmans 1964.

³ oa. Roosens 1949, 1959, 1968, 1969, 1973, 1976a, 1976b, 1977a, 1977b, 1978a, 1978b, 1981, 1983; Roosens & Vanderhoeven 1952; Janssens & Roosens 1963; Roosens & Gyselincx 1975; Roosens *et al.* 1976.

achtergrond. Een ander onderwerp dat eind 19de-begin 20^{ste} eeuw bijzondere aandacht kreeg, was het onderzoek op opgehoogde terreinen, zoals mottes. Onder leiding van A. de Loë werden heel wat kleine opgravingen uitgevoerd, die gepubliceerd werden in de *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*⁴. Door de Eerste Wereldoorlog werd dit programma afgebroken en nadien niet meer hernomen.

Begin jaren 1970 werden door de toenmalige NDO ook enkele onderzoeksthema's vastgelegd, waarrond systematisch onderzoek zou gaan plaatsvinden⁵. Het ging onder meer over de Karolingische en volmiddeleeuwse aarden versterkingen in Vlaanderen, onder meer te Beveren⁶, Diest⁷, Veurne⁸, Loker⁹, Dudzele¹⁰, Gistel¹¹, Landen¹² en Werken¹³ en het versterkingswezen in de Scheldevallei, onder meer te Petegem¹⁴, Ename¹⁵ en Gent¹⁶. Dit onderzoek heeft tot nu toe echter nauwelijks geleid tot brede overzichtstudies of syntheses die inzicht verschaffen in de algemene problematiek en dynamiek van deze fenomenen, maar enkel tot enkele bondige overzichten en vraagstellingen¹⁷.

Al van bij de start in de jaren 1970 van de vorige eeuw werd het stadsarcheologisch onderzoek te Gent geconfronteerd met vele vondsten van grote volmiddeleeuwse steenbouw in de binnenstad, wat de Gentse stenen al snel een belangrijk thema maakte in het onderzoek. Dit resulteerde in eerste syntheses betreffende dit onderwerp¹⁸.

Navraag over recente onderzoeksvragen en -thema's bij instellingen en verenigingen uit het Vlaamse archeologische werkveld leidde tot de volgende lijst en de vaststelling dat er inhoudelijk heel wat werk in een breder kader geplaatst wordt. In West-Vlaanderen zijn de laatste 15 jaar verschillende onderzoeksthema's aan de orde, al dan niet gestuwd door systematisch onderzoek:

- De verspreide vroegmiddeleeuwse bewoning in de regio Brugge-Oudenburg (Raakvlak, Bieke Hillewaert & Yann Hollevoet).
- Het vissersdorp van Raversijde (VIOE, Marnix Pieters)
- De ambachten te Ieper (VIOE, Marc Dewilde)
- De vroegmiddeleeuwse aanwezigheid in Oudenburg (VIOE, Sofie Vanhoutte & Yann Hollevoet)

Ook in Oost-Vlaanderen kwamen recentelijk heel wat onderzoeksthema's aan bod, meestal het gevolg van een reeks vondsten en/of mogelijkheden bij het archeologisch onderzoek die dan verder uitgewerkt zijn tot een bredere vraagstelling en onderzoeksaanpak:

- De volmiddeleeuwse landelijke houtbouw in zandig Vlaanderen (U.Gent, Wim De Clercq)
- De 12de- en 13de-eeuwse aardewerkproductie op de cuesta (U.Gent+VIOE, Wim De Clercq en Koen De Grootte)
- De aardewerkontwikkeling in de regio Oudenaarde vanaf de 10de eeuw (VIOE, Koen De Grootte)
- Het *castrum*, de *portus* en de abdij van Ename (VIOE, Dirk Callebaut & Koen De Grootte)
- De stadswording en vroegste ontwikkeling van Aalst (VIOE, Koen De Grootte & Jan Moens)
- De bewoningsgeschiedenis in het Waasland: spreiding van de bewoning en het belang van het Karolingische koningsforeest (ADW, Jean-Pierre Van Roeyen & Jeroen Van Vaerenbergh)

⁴ De Meulemeester 1999.

⁵ De Meulemeester 1999.

⁶ De Meulemeester 1978a.

⁷ oa. Callebaut 1982; Roosens & Van Impe 1985.

⁸ De Meulemeester & Termote 1983.

⁹ De Meulemeester 1978b.

¹⁰ De Meulemeester 1979a.

¹¹ De Meulemeester & Dewilde 1991.

¹² De Meulemeester & Matthys 1981.

¹³ Vanthournout 1996.

¹⁴ Callebaut 1981.

¹⁵ Callebaut & Milis 1982; Callebaut 1991; Callebaut *et al.* 2002.

¹⁶ Callebaut *et al.* 1982; Raveschot 1986b.

¹⁷ De Meulemeester 1983, 1990b, 1994, 1996; Callebaut 1994.

¹⁸ Laleman & Raveschot 1991; Laleman 1998, 1999.



In de provincies Antwerpen en Brabant is het aantal onderzoeksthema's nogal beperkt. Momenteel kan enkel melding gemaakt worden van het Pagus Rien-project (VIOE, Rica Annaert) in de provincie Antwerpen, dat betracht inzicht te krijgen in de aard en de ontwikkeling van dit vroegmiddeleeuws territoriaal gebied, op basis van interdisciplinair archeologisch, historisch en geografisch onderzoek. Uit de provincie Limburg zijn momenteel de volgende onderzoeksthema's gemeld, alle afkomstig van de regio Zuid-Oost-Limburg en afkomstig van de intergemeentelijke dienst ZOLAD (Tim Vanderbeken):

- De bewoning in de vroege en volle middeleeuwen in en rond Munsterbilzen (Bilzen) en de wording van het damesstift.
- De post-romeinse bewoning in Noordelijk Haspengouw.
- De archeologische, historisch-geografische en archivalische benadering van de burchtruïne van Pietersheim (Lanaken).
- De (stads)wording van Bilzen.

Uit bovenstaande lijst blijkt dat heel wat thematisch onderzoek aan de gang is, maar uit de literatuur blijkt ook dat maar weinig onderzoek momenteel geleid heeft tot publicaties van de resultaten in synthesevorm. De bestaande literatuur blijft momenteel meestal beperkt tot een overzicht van de problematiek of van de eerste resultaten. Hopelijk moet in de toekomst niet vastgesteld worden dat deze onderzoeksthema's van de laatste 15 jaar evenmin tot brede inzichten, overzichtsstudies en syntheses geleid hebben, zoals het geval geweest is met de grote thematische onderzoeksprojecten van de NDO over de Merovingische grafvelden of het versterkingswezen.

3.1.3 Onderzoek per Archeoregio

-Inleiding

Het aantal bekende archeologische sites uit de vroege en volle middeleeuwen verschilt sterk per archeoregio. Bovendien blijken uit de spreiding van deze sites per archeoregio ook grote verschillen in types van vindplaatsen en in culturele periodes. Ten slotte tonen de bekende sites ook een discrepantie aan in de densiteit en aard van archeologische activiteit per regio. Maar wat binnen deze archeoregio's bovenal opvalt, is de uiterst schaarse kennis van de vroege en volle middeleeuwen.

-Vroege en volle middeleeuwen in de archeoregio's Antwerpen (Kempen + klein deel zandstreek), Limburg (Kempen, zandleem en Maaskant) en Vlaams-Brabant (Kempen + zandstreek)

Auteur: Rica Annaert

In de Limburgse en Antwerpse Kempen ligt het zwaartepunt van de archeologische kennis voor wat de vroege middeleeuwen betreft in de Merovingische grafvelden. Het betreft echter voornamelijk oudere toevalsvondsten (zandwinning!) waarna al dan niet een uitgebreider veldonderzoek en/of vondsteninventaris volgde¹⁹: Borsbeek²⁰, Brecht²¹, Grobbendonk-Floris Primstraat²², Grobbendonk-Ouwen²³, Mechelen-Nekkerspoel²⁴ in de provincie Antwerpen, As²⁵, Hamont-Achel²⁶, Lommel-

¹⁹ De sites opgenomen in de repertoria van Bauwens-Lesenne (1962-1968) zijn hier niet opnieuw in detail opgesomd.

²⁰ De Boe 1970.

²¹ Van Impe 1976a.

²² Janssens & Roosens 1963; Janssens 1964.

²³ Mertens 1976, 14-27.

²⁴ Carlier 1989.

²⁵ Breuer 1937; Heymans 1978.

²⁶ Roosens 1989.



Lutlommel²⁷, Lummen²⁸, Maaseik-Neeroeteren²⁹, Overpelt-Lindel³⁰ in de provincie Limburg. Hierbij horen ook enkele individuele grafvondsten die mogelijk wijzen op de aanwezigheid van een groter grafveld nl. Hoogstraten-Meer³¹, Wuustwezel-Tommelberg³² in Antwerpen. Van weinig van deze grafvelden is echter een exhaustieve publicatie terug te vinden. En zelfs indien deze publicatie voorhanden is, ontbreekt in de meeste gevallen een echt wetenschappelijke aanpak. Recent bekende sites zijn Ranst-Broechem³³ en Zandhoven-Pulle³⁴ waarvan de site Broechem zeer interessante wetenschappelijke vraagstellingen opwerpt.

Vroeg- en volmiddeleeuwse begraving is anderzijds vaak verbonden aan kerkopgravingen zoals Boechout-St. Bavo³⁵, Grobbendonk-Ouwen³⁶ en Edegem-Buizegem³⁷ in het Antwerpse deel van de Kempen en Hasselt-St. Quintinus³⁸, Heusden-Zolder³⁹ in het Limburgse deel. Op de rurale bewoningssite van Hove-Cueteghem⁴⁰ bevond zich tussen de huisplattegronden ook een individueel graf van een volwassen man.

De vroegmiddeleeuwse nederzettingssites die op grond van archeologische opgravingen opgenomen zijn in de CAI zijn zeer beperkt in aantal en dan enkel nog terug te vinden in de provincie Antwerpen: Antwerpen-Ekeren-Laar⁴¹, Brecht-Hanenpad⁴², Brecht-Zoegweg⁴³, Grobbendonk-Ouwen⁴⁴, Hove-Cueteghem⁴⁵, Ranst-Emblem⁴⁶, Ravels-Poppel-Hondseinde⁴⁷, Ravels-Poppel-Hulsel⁴⁸, Beerse⁴⁹, Wijnegem-Steenakker⁵⁰, Zandhoven-Pulle-Keulsebaan⁵¹. Maar een drietal hiervan is volledig vlakdekkend onderzocht (Ekeren-Laar, Hove-Cueteghem en Wijnegem-Steenakker) maar een wetenschappelijke eindpublicatie ontbreekt alsnog. Vele van deze sites blijken continu bewoond geweest tot in de volle middeleeuwen met uitzondering van Ravels-Poppel-Hondseinde en Zandhoven-Pulle-Keulsebaan waar een stuifduin op het einde van de vroege middeleeuwen een einde maakte aan de bewoning. Volmiddeleeuwse bewoning is verder nog bekend in Edegem-Buizegem⁵², Geel⁵³ en Oud-Turnhout⁵⁴. Op al deze sites zijn één of meerdere huisplattegronden (overal van het bootvormige type), bijgebouwen en andere nederzettingstructuren geregistreerd. Elders getuigen enkele losse vondsten of toevalsvondsten – voornamelijk waterputten – van de aanwezigheid van vroeg- en of

²⁷ Van Bostraeten 1964, 1965.

²⁸ Heymans 1978.

²⁹ Claassen 1963.

³⁰ Claassen 1960.

³¹ Van Impe & Roche 1977.

³² Van Impe 1976b.

³³ Annaert & van Heesch 2004; Annaert 2007.

³⁴ Eggermont *et al.* 2008.

³⁵ Annaert *et al.* 2007.

³⁶ Mertens 1976; Mertens *et al.* 1977.

³⁷ Vandeveld *et al.* 2007.

³⁸ Van Impe & Creemers 1996, 1997.

³⁹ Pauwels & Vynckier 2006.

⁴⁰ Verhaert & Annaert 2003a, 2003b.

⁴¹ Verbeek & Delaruelle 2004.

⁴² Verbeek & Delaruelle 2004.

⁴³ Verbeek & Delaruelle 2004.

⁴⁴ Annaert & Vervoort 2003.

⁴⁵ Verhaert & Annaert 2003a.

⁴⁶ Niet gepubliceerde werfcontrole.

⁴⁷ Annaert *et al.* 1997; Annaert 1999.

⁴⁸ Annaert *et al.* 1997; Annaert 1999.

⁴⁹ Nog niet gepubliceerd ADAK-onderzoek.

⁵⁰ Cuyt 1984, 1987, 1996a; Cuyt & Van Strydonck 2004.

⁵¹ Eggermont *et al.* 2008.

⁵² Vandeveld *et al.* 2007.

⁵³ Ooms *et al.* 2006.

⁵⁴ Annaert 2000.



volmiddeleeuwse bewoning: Antwerpen-Deurne⁵⁵, Beerse⁵⁶, Geel-Larum⁵⁷, Heist-op-den-Berg-Itegem⁵⁸, Herentals⁵⁹, Kasterlee⁶⁰, Kontich-Duffelsesteenweg⁶¹, Mechelen⁶², Meerhout⁶³, Meerle⁶⁴, Oud-Turnhout⁶⁵, Ranst⁶⁶, Retie⁶⁷, Rijmenam⁶⁸ en Turnhout⁶⁹ in de provincie Antwerpen. In de Limburgse Kempen zijn de volmiddeleeuwse rurale nederzettingen nog een compleet onbekende factor. Hoewel het aantal rurale sites redelijk hoog lijkt, dient toch opgemerkt dat de kennis en studie van de algemene nederzettingenontwikkeling in de Kempen op een zeer laag peil staat in vergelijking met wat in de Nederlandse Kempen aan onderzoek gebeurd is.

Ook kerkopgravingen zijn vaak aan de orde geweest in de Kempen zodat voor verschillende kerken een vroeg- en/of volmiddeleeuwse voorganger bewezen is: Boechout-St.-Bavo⁷⁰, Brecht⁷¹, Edegem-Buizegem⁷², Grobbendonk-Ouwen⁷³, Mechelen-Muizen⁷⁴ in Antwerpen, As⁷⁵, Beringen⁷⁶, Genk-St.-Martinus⁷⁷, Ham⁷⁸, Hasselt-St.-Quintinus⁷⁹, Herk-de-Stad-Donk⁸⁰, Heusden-Zolder⁸¹, Meeuwen-Gruitrode-St. Gertrudis⁸² en Peer-St. Trudo⁸³ in Limburg. Abdijsites zijn gedeeltelijk onderzocht in Hasselt-Herkenrode⁸⁴.

Alhoewel in de archeoregio een aantal mottes gekend is, zijn er maar zeer weinig archeologisch onderzocht, onder meer de motte van Hasselt-Kuringen⁸⁵, de Achelse Tomp in Hamont⁸⁶ en het Bermootel in Sint-Katelijne-Waver⁸⁷. Recent motte-onderzoek gebaseerd op een wetenschappelijke vraagstelling ontbreekt echter volledig.

Ten slotte valt voor de archeoregio Kempen het grote aantal prospectievondsten op. Dit heeft niet alleen te maken met professioneel opgemaakte veldkarteringsinventarissen naar aanleiding van de vele ruilverkavelingsprojecten in de Kempen, maar ook met de structureel uitgevoerde veldprospecties van amateurs in de regio's rond Antwerpen en in de Limburgse en Antwerpse Kempen én met prospectiethesissen die een tijdlang traditie geweest zijn in de universiteiten.

⁵⁵ Peeters 1979.

⁵⁶ Stroobant 1905.

⁵⁷ Cuyt 1996b, 141.

⁵⁸ Cuyt 1996b, 139-140.

⁵⁹ Niet gepubliceerd noodonderzoek.

⁶⁰ Wouters *et al.* 1999a.

⁶¹ Verbeeck 2006.

⁶² Niet gepubliceerd.

⁶³ Cuyt 1996b, 141.

⁶⁴ Cuyt 1996b, 141.

⁶⁵ Annaert 2000.

⁶⁶ Niet gepubliceerd.

⁶⁷ Niet gepubliceerd.

⁶⁸ Cuyt 1996b, 140.

⁶⁹ Nog ongepubliceerd ADAK-onderzoek.

⁷⁰ Annaert *et al.* 2007.

⁷¹ Van Impe 1986.

⁷² Vandeveld *et al.* 2007.

⁷³ Mertens 1976.

⁷⁴ Mertens 1950.

⁷⁵ Bussels 1947.

⁷⁶ Van Impe 2002.

⁷⁷ Mertens 1957.

⁷⁸ Mertens 1954, 438.

⁷⁹ Van Impe & Creemers 1996, 1997.

⁸⁰ Van Impe 1983; Van Impe *et al.* 1987.

⁸¹ Pauwels & Vynckier 2006.

⁸² Creemers 1990; Van Impe & Creemers 1992.

⁸³ Schurmans & Wesemael 2006.

⁸⁴ Smeets 2005, 2006; Smeets & Van Impe 2005.

⁸⁵ Annaert & Jacobs 1989.

⁸⁶ Claassen 1969.

⁸⁷ De Cock 1985.



In de archeoregio Maaskant is de kennis van de vroege en volle middeleeuwen uiterst beperkt ondanks het feit dat de Maas een belangrijke rol moet gespeeld hebben in deze periode. Maar 2 vroegmiddeleeuwse begraafplaatsen staan op de kaart nl. Kinrooi-Ophoven⁸⁸ en Maasmechelen waar het een oude vindplaats betreft die niet echt archeologisch onderzocht is⁸⁹. Volmiddeleeuwse begraving ontbreekt volledig in de inventaris.

Wat vroegmiddeleeuwse bewoning betreft is de site van Neerharen-Rekem een belangrijk gegeven in de kolonisatie-evolutie⁹⁰. Volmiddeleeuwse rurale nederzettingssites ontbreken volledig op de toevalsvondst van een waterput in Maaseik na⁹¹.

Voor deze archeoregio zijn voor deze periode evenmin gegevens over kerkopgravingen beschikbaar. Momenteel loopt een onderzoek in de kerk van Maaseik-Aldeneik⁹².

Wel zijn enkel versterkte sites onderzocht nl. de motte van Kinrooi-Kessenich⁹³ en de burchten van Lanaken-Pietersheim⁹⁴ en Rekem-d'Aspremont-Lynden⁹⁵.

Deze regio is evenmin het onderwerp geweest van doelgerichte archeologische veldkarteringen zodat ook de roerende *archaeologica* niets bijbrengen over de bewoningsgeschiedenis van deze streek.

In de Limburgse zandleemregio zijn opnieuw enkele vroegmiddeleeuwse grafvelden bekend: Bilzen-Rosmeer⁹⁶, Bilzen-Munsterbilzen⁹⁷, Gingelom⁹⁸, Herk-de-Stad-Donk⁹⁹, St. Truiden-Engelmanshoven¹⁰⁰ maar met uitzondering van Donk en Munsterbilzen gaat het hier telkens om oude opgravingen waarvan de publicatie meestal een beschrijvende inventaris en globale datering omvat. In Donk betrof het een geïsoleerd graf uit de eindfase van de vroege middeleeuwen. In Munsterbilzen kwam tijdens een noodonderzoek in het centrum een aantal boomstamgraven aan het licht. Tot de volmiddeleeuwse begravingssites kan enkel de kerk en de crypte van de St. Trudo-abdij te St. Truiden gerekend worden¹⁰¹.

De rurale bewoningsgeschiedenis in de vroege en volle middeleeuwen in deze regio is nauwelijks onderzocht en gepubliceerd: Bilzen-Rosmeer¹⁰², Herk-de-Stad¹⁰³, St. Truiden-Sluisberg¹⁰⁴ en Tongeren-Rutten¹⁰⁵. Te Halen werd zeer recentelijk volmiddeleeuws materiaal opgegraven, maar dit onderzoek bevindt nog in de verwerkingsfase. De aanleg van nieuwe verwarmingssystemen leidde ook in deze regio tot enkele kerkopgravingen zoals de St. Martinuskerk te Bilzen¹⁰⁶, de St. Quintinuskerk van Hees¹⁰⁷, de St. Trudo-abdij te St. Truiden¹⁰⁸ en de O.L.V. basiliek te Tongeren¹⁰⁹. In deze kerken is duidelijk een vroeg- en volmiddeleeuwse fase aanwezig.

⁸⁸ Roosens 1976a, 1977b, 1978a.

⁸⁹ Gorissen 1950.

⁹⁰ De Boe 1982, 1983.

⁹¹ Niet gepubliceerde vondstmelding.

⁹² Nog niet gepubliceerd.

⁹³ Matthys 1981.

⁹⁴ Waegeman 1988, 1989, 1990, 1991, 1992; Lauwers *et al.* 2007.

⁹⁵ Van De Konijnenburg 1985, 1986, 1987.

⁹⁶ Roosens & Vanderhoeven 1952; Roosens *et al.* 1976; Roosens 1976b, 1978b; Roosens & Thomas-Goorieckx 1970.

⁹⁷ De Winter 2007.

⁹⁸ Lux 1978.

⁹⁹ Van Impe 1983; Van Impe *et al.* 1987.

¹⁰⁰ de Schaetzen & Vanderhoeven 1954; Vanderhoeven 1977.

¹⁰¹ Van De Konijnenburg 1984; Van Bellingen 1993a.

¹⁰² Roosens 1978b.

¹⁰³ Wouters *et al.* 1999b.

¹⁰⁴ Pauwels & Van Den Hove 2005, 2006.

¹⁰⁵ Pauwels 2006.

¹⁰⁶ Wouters & Cooremans 1995.

¹⁰⁷ Wesemael & Driesen 2000; Driesen & Wesemael 2005.

¹⁰⁸ Van De Konijnenburg 1984; Van Bellingen 1993a.

¹⁰⁹ Vanderhoeven & Creemers 2002; Arts *et al.* 2007, 2008.



In dit land van de graven van Loon is het aantal mottes en versterkingen opmerkelijk maar ook hier ontbreekt een fundamenteel wetenschappelijk onderzoek: de 'Mot' te Alken¹¹⁰, Bilzen-Hoelbeek¹¹¹, Borgloon-Speelhof¹¹², de motte te Hoeselt¹¹³, de motte van Riemst¹¹⁴, de Sluisberg te St. Truiden¹¹⁵, de motte van Brustem bij St. Truiden¹¹⁶, Tongeren-Kolmont¹¹⁷ en de motte van Wellen¹¹⁸. Enkel het onderzoek op de motte van Brustem getuigt van een multidisciplinaire aanpak in het onderzoek maar een publicatie is uitgebleven. Ten slotte is in deze regio ook structurele veldkartering achterwege gebleven zodat weinig of geen gegevens hierover voorhanden zijn.

Is de toestand in de Limburgse zandleemregio schrijnend dan is de situatie in het Vlaams Brabantse archeoregio's Kempen en Zandstreek nog schrijnender.

Archeologische gegevens over de vroege middeleeuwen zijn nauwelijks voorhanden. Maar een viertal Merovingische grafvelden is geregistreerd nl. Asse¹¹⁹, Kortenberg-Erps-Kwerps¹²⁰, Neerhespen¹²¹ en Orsmaal-Gussenhoven¹²². Ook te Landen zijn Merovingische graven gesignaleerd¹²³. Volmiddeleeuwse begraafplaats is geattesteerd op de verdwenen kerk site te Aarschot-Weerde¹²⁴.

Vroegmiddeleeuwse bewoning is aangesneden te Affligem waar een kleine Karolingische nederzetting het onderwerp van onderzoek was¹²⁵ en te Kortenberg-Erps-Kwerps¹²⁶. Op deze laatste site bleek een bewoningscontinuïteit tot in de volle middeleeuwen zonder dat echter duidelijke gebouwstructuren tot uiting kwamen. Wel getuigde een 10de-eeuwse pottenbakkersoven van artisanale activiteit, op zich een unicum voor deze periode in Vlaanderen. Andere Karolingische tot Ottoonse nederzettingssporen zijn gesignaleerd in Galmaarden¹²⁷, Halle¹²⁸, Linter¹²⁹ en Vilvoorde¹³⁰. In vele gevallen betreft het zeer kleinschalige vaststellingen als resultaat van werfcontroles. Elders kwam rurale bewoning uit de volle middeleeuwen aan het licht in Diest¹³¹ en Haacht-Tildonk op het VTN-traject van Distrigas en dus niet ten volle onderzocht¹³².

Kerkonderzoek gebeurde in Aarschot-O.L.V.-kerk¹³³, Affligem¹³⁴, Galmaarden¹³⁵, Groot-Bijgaarden¹³⁶, Hoegaarden-Meldert-St.-Ermelindiskerk¹³⁷, Huizingen-St.-Jan-Baptistkerk¹³⁸, Kraainem-St.-

¹¹⁰ Leva & Borremans 1955.

¹¹¹ Roosens & Wouters 1986; Wouters & Roosens 1986; Roosens 1987.

¹¹² Wouters 1992; De Meulemeester 1983, 1993, 1995.

¹¹³ Claassen 1970.

¹¹⁴ Niet gepubliceerd.

¹¹⁵ Pauwels & Van Den Hove 2005, 2006.

¹¹⁶ De Meulemeester 1989, 1990a, 1993.

¹¹⁷ Niet onderzocht.

¹¹⁸ Claassen 1970.

¹¹⁹ Magerman *et al.* 2008.

¹²⁰ Delrue 2006; Verbeeck 1988, 1994b, 1996; Verbeeck *et al.* 1994.

¹²¹ Lodewijckx 1990a, 1990b, 1991, 45-46.

¹²² Boschmans & Verbeeck 1991.

¹²³ Mertens 1976.

¹²⁴ Van Kempen 2006.

¹²⁵ De Smedt 1982, melding in Van Bellingen 1984.

¹²⁶ Hoorne & Sturtewagen 2006.

¹²⁷ Van Bellingen & Vandenbruaene 2002.

¹²⁸ De Maeyer & Van Bellingen 2004.

¹²⁹ Lodewijckx 1991.

¹³⁰ De Meulemeester 1979b.

¹³¹ Vl.-Br. – niet gepubliceerd.

¹³² In 't Ven *et al.* 2005e.

¹³³ Wouters & Smeets 2003a.

¹³⁴ De Smedt 1981.

¹³⁵ Van Bellingen & Vandenbruaene 2002.

¹³⁶ Van Bellingen 2000.

¹³⁷ Vander Ginst & Vandenbruaene 2006.

¹³⁸ Bal 1989.

Pancratius¹³⁹, Leuven-St.-Pieters¹⁴⁰, Perk-St.-Niklaaskerk¹⁴¹, Tielt-Winge-O.L.V.-kerk¹⁴² en op de verdwenen kerksites van Asse-Kobbegem-St.-Goriks¹⁴³, Landen¹⁴⁴ en Weerde op het grondgebied van Aarschot¹⁴⁵. Dit onderzoek was echter in de meeste gevallen zeer beperkt en leidde maar tot een vermelding in een archeologische kroniek zonder dat een uitgebreidere publicatie volgde.

Eenzelfde pover resultaat voor het onderzoek met betrekking tot versterkingen en mottes: onlangs gebeurde een beperkt onderzoek op de motte van Gelrode bij Aarschot¹⁴⁶ en in het verleden voerde het IAP opgravingen uit op de motte van Londerzeel¹⁴⁷ en de burchten van Beersel¹⁴⁸ en Steenhuffel-Diepensteyn¹⁴⁹ waarbij alleen het onderzoek van Londerzeel leidde tot een wetenschappelijke publicatie. De aanwezigheid van mottes te Bever¹⁵⁰, Diest-Tafelrondmote¹⁵¹, Grimbergen-Senecaberg¹⁵², Landen-St. Gitterdal¹⁵³, Meldert¹⁵⁴, Vilvoorde¹⁵⁵ en Zoutleeuw-Castelbergh¹⁵⁶ tonen aan dat het grondgebied van de hertogen van Brabant wel degelijk een verspreide bewoning kende.

In de regio zijn enkele amateurarcheologen actief die regelmatig prospectievondsten melden voor registratie in de CAI. Tevens blijken in de CAI enkele oudere, losse vondsten vermeld o.a. enkele Merovingische munten en een fibulae. Hieruit blijkt dat de regio zeker perspectieven biedt voor een betere kennis van de bewoninggeschiedenis in de vroege en volle middeleeuwen.

-Vroege en volle middeleeuwen in de archeoregio's te Oost-Vlaanderen (leemstreek, zandleemstreek en zandstreek).

Auteur: Koen De Groot

In de provincie Oost-Vlaanderen verschilt het aantal bekende archeologische sites uit de vroege en volle middeleeuwen sterk per archeoregio en per periode. Bovendien blijken uit de spreiding van deze sites per archeoregio ook grote verschillen in types van vindplaatsen en in culturele periodes.

Voor de vroege middeleeuwen in de Oost-Vlaamse zandleem- en leemstreek bestaat de meerderheid van de bekende archeologische sites uit Merovingische grafvelden. Meestal gaat het om oude opgravingen en vondsten die vaak gebeurd zijn naar aanleiding van wegenwerken of leemwinning. In het bibliografisch repertorium van de provincie uit 1962 worden er 9 vermeld¹⁵⁷: Beerlegem¹⁵⁸, Denderwindeke¹⁵⁹, Lede, Meerbeke, Ninove, Overboelare, Petegem, Semmerzake en Wetteren. Enkele van deze sites zijn later verder onderzocht of een deel van de collectie bestudeerd: Denderwindeke¹⁶⁰, Lede¹⁶¹, Overboelare¹⁶² en Semmerzake¹⁶³. Meer recente, systematische

¹³⁹ Van Bellingen 1998.

¹⁴⁰ Mertens 1958.

¹⁴¹ Matthijs *et al.* 1984; Van Bellingen 1983.

¹⁴² Wouters & Smeets 2003b.

¹⁴³ Van Bellingen 2004, 2005.

¹⁴⁴ Erven 1981.

¹⁴⁵ Van Kempen 2006.

¹⁴⁶ Niet gepubliceerd.

¹⁴⁷ Dewilde *et al.* 1994.

¹⁴⁸ Niet gepubliceerd.

¹⁴⁹ Van Bellingen 1993b, 1994, 1996.

¹⁵⁰ Borremans 1993.

¹⁵¹ Roosens & Van Impe 1985.

¹⁵² Borremans 1973.

¹⁵³ De Meulemeester & Matthys 1981.

¹⁵⁴ Enkel bouwhistorisch onderzoek: Draye 1986.

¹⁵⁵ De Meulemeester 1979b.

¹⁵⁶ Verbeeck 1993, 1994a.

¹⁵⁷ Bauwens-Lesenne 1962.

¹⁵⁸ Roosens 1956, 1959.

¹⁵⁹ Roosens 1949.

¹⁶⁰ Beeckmans & Welleman 1985.

¹⁶¹ Van der Gucht 1991a.

¹⁶² Van der Gucht 1991b.

¹⁶³ Van der Gucht 1981a, 1981b.



opgravingen op Merovingische grafvelden zijn uitgevoerd te Beerlegem¹⁶⁴ en Velzeke¹⁶⁵. Enkel het grafveld van Beerlegem is exhaustief gepubliceerd¹⁶⁶. Potvondsten te Erondegem¹⁶⁷, Massemen¹⁶⁸ en Balegem¹⁶⁹ wijzen op een aanwezigheid van een grafveld in de nabijheid. Twee vroegmiddeleeuwse grafvelden die doorlopen tot respectievelijk de volle en de late middeleeuwen zijn aan het licht gekomen te Petegem-Oud Kasteel¹⁷⁰ en Kruishoutem-Kapellekouter¹⁷¹, beide vergezeld van sporen van een vroege bidplaats. Sporen en resten die wijzen op Merovingische bewoningssites zijn uiterst schaars. Enkel te Kruishoutem zijn resten van houtbouw aangetroffen¹⁷², evenals op de 15 km verder gelegen site van Kerkhove (net over de grens met West-Vlaanderen, gelegen aan de Schelde)¹⁷³. Te Kerkhove werd binnen de restanten van een Romeinse villa eveneens een klein 8^{ste}-eeuws grafveld met een 8-tal inhumatiegraven aangetroffen. Vondsten van Merovingisch schervenmateriaal in iets jongere Karolingische of volmiddeleeuwse contexten zijn bekend uit opgravingen te Erembodegem¹⁷⁴, Aalst¹⁷⁵, Moorsel¹⁷⁶, Sint-Lievens Houtem¹⁷⁷ en Kruishoutem-Eierveiling¹⁷⁸.

In de Oost-Vlaamse zandleem- en leemstreek zijn Karolingische sites zeldzaam. Landelijke bewoningsresten zijn zeer recent aangetroffen te Erembodegem-Zuid IV (minstens één huisplattegrond)¹⁷⁹. De jongste sporen uit Kerkhove lijken ook tot de Karolingische periode door te lopen¹⁸⁰. Sporen van Karolingische aanwezigheid zijn aangetroffen te midden de resten van een Romeinse villa te Mater-Duisbeke¹⁸¹, buiten de dorpskern van Baaigem¹⁸², te Oudegem-Ouburg¹⁸³ en in de dorpskern van Moorsel, waar er mogelijk een samenhang is met een vroegmiddeleeuws klooster¹⁸⁴. Sporadisch worden er ook prospectievondsten uit deze periode gerapporteerd¹⁸⁵.

De systematische opgravingen te Petegem-Oud Kasteel hebben een Karolingische curtis met aula en kerk aan het licht gebracht, waarover al uitvoerig gepubliceerd is¹⁸⁶. De overige schaarse Karolingische sporen en vondsten zijn afkomstig uit stadskernonderzoek te Aalst¹⁸⁷ en Ronse¹⁸⁸.

De volle middeleeuwen zijn in de zandleem- en leemstreek vooral vertegenwoordigd door het onderzoek in kerken en abdijen. Naast de hierboven al vermelde resten van verdwenen bidplaatsen, die nog aangevuld kan worden door de vondst van funderingsrestanten van de verplaatste dorpskerk van Bevere¹⁸⁹, zijn er verschillende opgravingen in bestaande kerkgebouwen die resten van oudere kerkfasen aan het licht gebracht hebben, al dan niet vergezeld van volmiddeleeuwse begravingen:

¹⁶⁴ Roosens & Van Doorselaer 1966.

¹⁶⁵ Van Durme 1972.

¹⁶⁶ Roosens & Gyselinck 1975.

¹⁶⁷ De Swaef 1986.

¹⁶⁸ Callebaut 1979b.

¹⁶⁹ Bauters 1987.

¹⁷⁰ Callebaut 1981.

¹⁷¹ Rogge 1993a; Lefever *et al.* 1993.

¹⁷² Rogge 1993b, 1994.

¹⁷³ Rogge 1981; De Cock 1996.

¹⁷⁴ Van de Vijver *et al.* 2008.

¹⁷⁵ De Groote & Moens 1994.

¹⁷⁶ Pieters *et al.* 1999.

¹⁷⁷ Callebaut & De Groote 1988.

¹⁷⁸ Bauters & Braeckman 1994.

¹⁷⁹ Van de Vijver *et al.* 2008.

¹⁸⁰ Rogge 1981.

¹⁸¹ Bauters *et al.* 1997.

¹⁸² Deschietter & De Wandel 2007.

¹⁸³ De Clercq 2005.

¹⁸⁴ Pieters *et al.* 1999; De Groote & Moens 2008.

¹⁸⁵ Rogge & Parent 1991; Rogge & Braeckman 1995; Rogge 2001.

¹⁸⁶ Callebaut 1981, 1985a, 1994; Callebaut & Milis 1982.

¹⁸⁷ De Groote 2000.

¹⁸⁸ Crombé 1989.

¹⁸⁹ Callebaut *et al.* 1992.



Aalst-Sint-Martinus¹⁹⁰, Ronse-Sint-Pieters en Sint-Hermes¹⁹¹, Ename-Sint-Laurentius¹⁹², Velzeke-Sint-Martinus¹⁹³, Hofstade-Sint-Martinus¹⁹⁴ en Sint-Lievens Houtem-Sint-Michiel¹⁹⁵. Onderzoek in de nabijheid van de parochiekerken van Ename¹⁹⁶, Velzeke¹⁹⁷ en Moorsel¹⁹⁸ hebben telkens de bewijzen opgeleverd dat het kerkareaal er in de volle middeleeuwen door een circulaire gracht omzoomd was. Het jarenlange, systematische onderzoek in de Sint-Salvator-abdij van Ename, die gesticht is in 1063, heeft niet enkel sporen en resten van de vroegste abdij opgeleverd, maar ook van de oudere laat-10de en 11de-eeuwse bewoning, behorende tot de *portus*¹⁹⁹. Het *castrum* van Ename is vooral bekend door noodonderzoek²⁰⁰.

De bewoningsresten uit de pre-abdijfase bestaan naast de natuurstenen funderingen van de donjon, de aula en de Sint-Salvatorkerk, vooral uit talrijke kuilen en grachten die in vier occupatiefasen zijn onderverdeeld²⁰¹. Talrijke paalkuilen zijn aangetroffen, maar door de talloze doorsnijdingen is geen enkele gebouwplattegrond bewaard. Enkel een hutkom kon duidelijk herkend worden²⁰². De enige bekende plattegrond van houtbouw in de Oost-Vlaamse zandleem- en leemstreek is zeer recent aangetroffen te Erembodegem-Zuid IV, waar een groot drieschepige houtbouw is blootgelegd, dat de mogelijke restanten van een ouder tweeschepig gebouw ten dele sneed²⁰³.

Naast het *castrum* van Ename zijn er vele andere volmiddeleeuwse versterkingen gekend in het Oost-Vlaamse zandleem- en leemgebied. Het gaat vooral om mottes²⁰⁴, waarvan er tot nu toe maar twee archeologisch onderzocht zijn: Moorsel²⁰⁵ en Viane²⁰⁶.

De rurale landelijke bewoning uit de volle middeleeuwen wordt maar sporadisch aangesneden, zoals te Kruishoutem-Wijckhuyze²⁰⁷ en te Ronse-Paillaertstraat²⁰⁸.

Bij het stadsarcheologisch onderzoek in de zandleem- en leemstreek is enkel volmiddeleeuws opgegraven te Ronse-Square Albert²⁰⁹ en op verschillende sites te Aalst, met als voornaamste de 11de-eeuwse grachten in het Sint-Jozefscollege²¹⁰, laat-12de-eeuwse grachten en kuilen op de sites Burchtstraat²¹¹, Oude Vismarkt²¹², Stoofstraat²¹³, Oud-Hospitaal²¹⁴, Nieuwstraat²¹⁵ en Stadhuis²¹⁶, en een 12de-eeuwse stenen weg op het Sint-Martensplein²¹⁷. Het tracé van de eerste stadsomwalling uit

¹⁹⁰ De Grootte 2000.

¹⁹¹ Roosens & Mertens 1950; Cambier 1966, 1985.

¹⁹² Callebaut *et al.* 2001.

¹⁹³ Rogge & Deschieter 2007.

¹⁹⁴ Moens 2005.

¹⁹⁵ Callebaut & De Grootte 1988.

¹⁹⁶ Callebaut *et al.* 1993; De Grootte 2008.

¹⁹⁷ De Mulder & Rogge 1997; De Mulder & Deschieter 1999.

¹⁹⁸ Pieters *et al.* 1999.

¹⁹⁹ Callebaut 1991, 1992; De Grootte 2008, 44-49.

²⁰⁰ Callebaut 1984; Callebaut *et al.* 2002; De Grootte 2008, 41-43.

²⁰¹ De Grootte 2008.

²⁰² Callebaut 1987.

²⁰³ Van de Vijver *et al.* 2008.

²⁰⁴ De Decker 1999.

²⁰⁵ Callebaut 1979a.

²⁰⁶ Borremans 1982.

²⁰⁷ Bauters & Braeckman 1999.

²⁰⁸ De Mulder *et al.* 2002.

²⁰⁹ Crombé 1989.

²¹⁰ De Grootte & Moens 1995.

²¹¹ De Grootte & Moens 1994.

²¹² De Grootte & Moens 1999; De Grootte 2000.

²¹³ De Grootte *et al.* 2005.

²¹⁴ De Grootte 2000.

²¹⁵ De Grootte *et al.* 2001.

²¹⁶ De Grootte *et al.* 2009.

²¹⁷ De Grootte *et al.* 2002.



de tweede helft van de 11de of de vroege 12de eeuw kon archeologisch volledig geattesteerd worden²¹⁸.

De situatie in de Oost-Vlaamse zandstreek verschilt nogal sterk met de zandleem- en leemstreek in types van vindplaatsen en in culturele periodes. Over het algemeen zijn er heel wat minder bekende sites uit de vroege en volle middeleeuwen, maar ook het zwaartepunt ligt anders: het aantal Merovingische vindplaatsen is heel beperkt, maar er zijn heel wat meer gegevens over de landelijke nederzettingen uit de volle middeleeuwen.

In het bibliografisch repertorium van de provincie uit 1962 worden vier Merovingische grafvelden uit de zandstreek vermeld²¹⁹: Gent-Port Arthur²²⁰, Nazareth, Sint-Gillis-bij-Dendermonde²²¹ en Waasmunster²²². Recenter is een Merovingisch grafveld ten dele opgegraven te Asper²²³ en een laat-Merovingisch-Karolingisch grafveld te Merelbeke-Caritas²²⁴. Bij bouwcontrole zijn er twee vermoedelijke graven aangetroffen te Bachte-Maria-Leerne²²⁵. Buiten wat losse vondsten en enkele geïsoleerde sporen ten noorden van Gent zijn er nauwelijks gegevens over vroegmiddeleeuwse nederzettingen in de Oost-Vlaamse zandstreek²²⁶. Enkel te Gent zijn er wat meer gegevens, met verspreide vondsten en een waterput als enige duidelijke spoor in de omgeving van de Sint-Baafsabij²²⁷, naast wat losse vondsten in de binnenstad²²⁸.

In de nabijheid van de eveneens vroegmiddeleeuwse Sint-Pietersabdij is een laat-Karolingische afvalaag aangetroffen op de site Tweekerkenstraat²²⁹, terwijl het onderzoek in de buitentuin van de abdij een 9de-eeuws kalkovencomplex heeft vrijgelegd²³⁰.

Uit de volle middeleeuwen zijn in de Oost-Vlaamse zandstreek de laatste jaren heel wat landelijke sites opgegraven. Plattegronden van houtbouw zijn aangetroffen te Aalter-Langevoorde²³¹, Zele-Zuidelijke Omloop²³², Merendree Molenkouterslag²³³, Maldegem-Kanunnik Andrieslaan²³⁴, Belsele-Mierennest²³⁵; Sint-Denijs Westrem-Vliegplein²³⁶, Evergem-Spoorwegstraat²³⁷ en Merelbeke-Caritas²³⁸. Op de laatste site werd tevens een unieke 10de-eeuwse pottenbakkersoven opgegraven²³⁹. Resten van 12de-eeuwse pottenbakkersactiviteiten zijn ook aangetroffen op de cuesta te Zomergem en te Kleit²⁴⁰. Andere volmiddeleeuwse sporen en structuren kwamen aan het licht te Assenede²⁴¹, Oostwinkel²⁴² en Knesselare²⁴³.

²¹⁸ De Grootte & Moens 1995; De Grootte 2000.

²¹⁹ Bauwens-Lesenne 1962.

²²⁰ Van Bostraeten 1972.

²²¹ Van Doorselaer 1958.

²²² Van Roeyen 1996.

²²³ Vermeulen 1992, 243.

²²⁴ De Clercq *et al.* 2002, 2004.

²²⁵ De Clercq 1998.

²²⁶ De Clercq 1997.

²²⁷ Laleman & Raveschot 1992; Eryvnc & Van Neer 1999.

²²⁸ Raveschot 1986a.

²²⁹ Van den Brecht & Vermeiren 2004.

²³⁰ Raveschot 1986a.

²³¹ De Clercq & Mortier 2001, 2002.

²³² Mortier *et al.* 2003.

²³³ Van Hee & Hoorne 2006b.

²³⁴ Pype 2007.

²³⁵ Van Vaerenbergh & Van Roeyen 2007.

²³⁶ Bourgeois & Verhaeghe 1986.

²³⁷ Bourgeois *et al.* 1989.

²³⁸ De Clercq *et al.* 2002.

²³⁹ De Grootte *et al.* 2007.

²⁴⁰ De Clercq *et al.* 2001.

²⁴¹ De Decker & Cherreté 2006.

²⁴² De Clercq & De Grootte 2005.

²⁴³ Van Hee & Hoorne 2006a.

Opgravingen in kerken zijn in de zandstreek minder frequent, met voorbeelden uit Vrasene²⁴⁴, Melsele²⁴⁵, Waasmunster²⁴⁶, de verdwenen kerk van Merelbeke-Kerkhoek²⁴⁷ en de Sint-Niklaaskerk²⁴⁸ en de voormalige Sint-Veerlekerk²⁴⁹ te Gent.

Hoewel er ook in de Oost-Vlaamse zandstreek heel wat mottes bekend zijn²⁵⁰, zijn enkel de Singelberg te Beveren²⁵¹ en motte van het Gentse Gravensteen archeologisch onderzocht. Het stadsarcheologisch onderzoek te Gent is verantwoordelijk voor de meeste vondsten uit de volle middeleeuwen, hoewel de vondstfrequentie minder is dan uit de al 30 jaar aan stadskernonderzoek zou kunnen verwacht worden²⁵². Vooral het stenenonderzoek²⁵³ en het onderzoek in het Gravensteen²⁵⁴ bracht informatie over de volle middeleeuwen. Ook over de vroegste ontwikkeling en de verdediging van de stad werden al heel wat gegevens verzameld²⁵⁵. Meer recent springen vooral de resultaten van het onderzoek van de zwarte laag op het Emile Braunplein²⁵⁶, van de opgravingen op de Korenmarkt²⁵⁷ en van het opgravingsproject van het Sint-Pietersplein²⁵⁸ in het oog. Ten slotte moet ook nog het stadskernonderzoek te Dendermonde vermeld worden, waar op de Grote Markt de omgrachting van het castrale voorhof en een deel van een 10de-11de-eeuws grafveld is opgegraven²⁵⁹.

-Vroege en volle middeleeuwen in de archeoregio's te West-Vlaanderen (duinen & polders, leemstreek, zandleemstreek en zandstreek).

Auteur: Yann Hollevoet†

In het verleden zijn in het westelijke deel van de verschillende archeoregio's weinig vondsten uit de vroege en volle middeleeuwen aan het licht gekomen. Het gaat meer bepaald om de uitlopers van de Zandstreek, ook wel het Houtland genaamd, de zandleembodems van zuidelijk West-Vlaanderen en van het plateau van Izenberge en de polderstreek met hierbij aansluitend het duinengebied en de strandvlakte. Voor een overzicht van vermeende oude vondsten uit de betrokken periodes kan de lezer doorverwezen worden naar het bibliografische repertorium van M. Bauwens-Lesenne dat een opsomming geeft van vondsten tot 1963. Chronologisch heeft men zich hierbij beperkt tot de "Noormannen" zodat onderzoeken en vondsten uit de volle middeleeuwen maar opgenomen zijn voor zover ze als vroegmiddeleeuws – soms verkeerdelijk – werden gedetermineerd. Dit betekent dat de meeste kerkopgravingen niet of nauwelijks waren opgenomen in het repertorium omdat ze vaak geen oudere sporen opleverden dan de Romaanse steenbouwrestanten. En zelfs in die gevallen waar duidelijk oudere houtbouwfasen zijn geattesteerd (Roksem, *cfr. infra*) werd blijkbaar gekozen deze niet op te nemen in de inventaris.

Een kritische analyse van de vroegmiddeleeuwse vondsten vermeld in het bibliografische repertorium laat toe het aantal vondsten dat werkelijk uit deze periode dagtekenen sterk te beperken. Inderdaad valt uit een groot aantal vondstmeldingen bijna niet uit te maken of ze daadwerkelijk betrekking hebben op Merovingische en/of Karolingische vondsten of vindplaatsen. De meeste geciteerde aardewerkvondsten zullen in het beste geval misschien nog tot de volle middeleeuwen terug gaan

²⁴⁴ Van Hove 1995.

²⁴⁵ Van Hove 1996.

²⁴⁶ Van Roeyen & Van Vaerenbergh 2006.

²⁴⁷ Desmet & Rommelaere 1988.

²⁴⁸ Laleman & Lievois 1987.

²⁴⁹ Bru & Vermeiren 2008b.

²⁵⁰ De Decker 1999.

²⁵¹ De Meulemeester 1978a.

²⁵² Laleman & Raveschot 1986; De Witte *et al.* 1990; Laleman *et al.* 2004.

²⁵³ Laleman *et al.* 1986; Laleman & Raveschot 1991.

²⁵⁴ Raveschot 1986b.

²⁵⁵ Laleman & Stoops 1996.

²⁵⁶ Eryvynck *et al.* 1999.

²⁵⁷ Laleman & Stoops 1998; De Groote *et al.* 2000.

²⁵⁸ Van den Bremt & Vermeiren 2004; Bru *et al.* 2004, 2005; Bru & Vermeiren 2009.

²⁵⁹ Vervoort 2004, 2007.



(Heist, Schore, Wenduine, Wulpen, enz.); enkel voor een volledige biconische pot gevonden nabij de Gentse Poort te Brugge²⁶⁰ kan met absolute zekerheid gesteld worden dat deze uit de Merovingische periode dateert²⁶¹. Nog problematischer is de omschrijving van bepaalde vondsten als Frankisch; de Franken horen immers strikt genomen nog grotendeels thuis in de laat-Romeinse periode, terwijl voor de meeste zgn. Frankische vondsten met vrij grote waarschijnlijkheid kan gesteld worden dat ze niet echt in verband te brengen zijn met de Frankische *Landnahme* en in het beste geval enkel ruim te dateren zijn in de vroege middeleeuwen. In een aantal gevallen heeft hernieuwd onderzoek geleid tot nieuwe inzichten; als voorbeeld kan hier de boot van Brugge vermeld worden die, blijkens de resultaten van de ¹⁴C-dateringen, niet uit de periode van de zgn. volksverhuizingen dagtekent maar wel uit de Romeinse tijd²⁶². Andere scheepsvondsten te Knokke en Oostende zijn daarentegen vermoedelijk veel jonger.

Het *repertorium* maakt gewag van een 8-tal vroegmiddeleeuwse grafvelden²⁶³. Ze komen ook voor in de inventaris van Roosens²⁶⁴. Voor de meeste kan evenwel gesteld worden dat het hier steeds om vrij problematische toekenningen gaat; enkel in het geval van Emelgem heeft hernieuwd onderzoek in de collecties van het Brugse Gruuthusemuseum aangetoond dat het vondstenmateriaal ook daadwerkelijk uit de Merovingische periode dagtekent en zeker in verband te brengen is met een grafveld uit deze periode²⁶⁵. Een tweede vindplaats zou gelegen zijn geweest op Izegems grondgebied; dit is evenwel enkel bekend door losse vondsten²⁶⁶. Van het door J. Claerhout onderzochte *heidensche kerkhof* van Pittem²⁶⁷ is recentelijk verondersteld dat het misschien veeleer ging om een stuk ongewijde begraafplaats voor ongedoopten²⁶⁸. Ook van de zgn. Frankische begraafplaats die zou zijn aangetroffen bij de opgravingen van de Duinenabdij te Koksijde²⁶⁹ en de eventueel bijhorende nederzettingssporen is ondertussen genoegzaam bekend dat het hier wellicht gaat om de resten uit de vroegste abdijfase²⁷⁰.

Samenvattend kan gesteld worden dat van het dertigtal vermeldingen in het *repertorium* er maar 5 vindplaatsen als zeker vroegmiddeleeuws kunnen weerhouden worden (de Merovingische grafvelden van Emelgem (gem. Izegem) en Izegem, de zgn. terp van Vlissegem (gem. De Haan), de zgn. Karolingische muntschat van Assebroek (gem. Brugge) en een site waar verschillende Angelsaksische zgn. *sceatta's* zijn aangetroffen in het duinengebied te De Panne²⁷¹, aangevuld met een aantal losse vondsten waaronder de pot uit het Brugse, een benen kam uit Oeselgem (gem. Dentergem) en enkel muntvondsten uit de omgeving van Brugge, meer bepaald twee gouden *trientes*²⁷². Over de Merovingische gouden *fibula* aangetroffen in de omgeving van Brugge²⁷³ zijn omtrent vondstomstandigheden of huidige bewaarplaats geen nadere gegevens bekend.

Aanvullend op de gegevens uit het *repertorium* zijn in de oude literatuur nog een aantal vindplaatsen die mogelijk thuis horen in de volle middeleeuwen. We denken hier in de eerste plaats aan een 20-tal verhevenheden – in de teksten is er doorgaans sprake van *tertre* en/of *retranchement* - die eind 19de/begin 20^{ste} eeuw geïnspecteerd werden door de Loë en de medewerkers van het vroegere Service Nationale des Fouilles. Ze zijn vermeld in de lijsten van de activiteiten van de SNF die Rahir

²⁶⁰ Bauwens-Lesenne 1963, 15.

²⁶¹ Hollevoet & Thoen 1991, 1992.

²⁶² Marsden 1976.

²⁶³ Bauwens-Lesenne 1963.

²⁶⁴ Roosens 1949.

²⁶⁵ Matthys 1975, 6-14.

²⁶⁶ Matthys 1975, 14-15.

²⁶⁷ Bauwens-Lesenne 1963.

²⁶⁸ Coornaert 1989; Arickx 1989 betwijfelt evenwel de aangehaalde argumenten.

²⁶⁹ Bauwens-Lesenne 1963.

²⁷⁰ Thoen & Milis 1974.

²⁷¹ Vanhoudt 1988, 52-54; Cumont 1907.

²⁷² Vanhoudt 1988.

²⁷³ Bauwens-Lesenne 1963.

heeft gepubliceerd in 1928, naar aanleiding van het vijftienvijftigjarig bestaan van deze instelling²⁷⁴. Enkele werden later nog het onderwerp van verder onderzoek. Doorgaans kan verondersteld worden dat we vaak te maken hebben met de resten van zgn. sites met walgracht, een bewoningsvorm die vooral tijdens de late middeleeuwen succesrijk was; enkele exemplaren kunnen evenwel nog sporen hebben bevat uit de volle middeleeuwen, zoals is gebleken uit het systematisch onderzoek van soortgelijk vindplaatsen. Van jongere datum zijn wellicht ook de meeste als Romeinse tumuli gecatalogeerde vindplaatsen. Hier kan het veelal gaan om de resten van zgn. feodale mottes waarvan de oudste exemplaren niet vóór het begin van de volle middeleeuwen moeten gedateerd worden. Ook de waarnemingen rond de verdwenen vissersdorpjes langs de Belgische kust zullen wellicht veeleer betrekking hebben gehad op de late middeleeuwen: ze zijn onder meer het werk van plaatselijk geïnteresseerden²⁷⁵ die hun activiteiten respectievelijk hebben geconcentreerd op de verdwenen nederzettingen van Nieuwe Yde te Oostduinkerke (gem. Koksijde) en Raversijde te Mariakerke (gem. Middelkerke-Oostende).

Verder maakten we al gewag van een aantal kerkopgravingen die niet zijn opgenomen in het repertorium; dit vermeldt daarentegen wel het onderzoek naar de resten van de vroegere kerk van Oostkerke-bij-Brugge (gem. Damme)²⁷⁶. Hadden ongetwijfeld ook mee mogen opgenomen worden in de inventaris zijn de zeer snel gepubliceerde opgravingen van L. Devliegheer in het Romaanse kerkje van Snellegem (gem. Jabbeke)²⁷⁷, op de plaats van het vroegere bedehuis van de Sint-Pietersabdij te Oudenburg²⁷⁸ of van de Sint-Salvatorskerk in Harelbeke²⁷⁹; in 1962 volgde nog een kleine opgraving in de de Sint-Eligiuskerk te Ettelgem (gem. Oudenburg)²⁸⁰. Ook het onderzoek tijdens de Tweede Wereldoorlog van Meersseman en broeder Firmin naar de resten van een oudere constructie onder de Romaanse Sint-Pietersbandenkerk te Torhout zou hier niet hebben misstaan²⁸¹. De resultaten van het belangrijke onderzoek naar de resten van de kleine parochiekerk van Roksem (gem. Oudenburg) uit 1956²⁸² en naar deze van de Brugse Burgkerk gewijd aan Sint-Donaas in 1957²⁸³, zouden meer dan drie decennia op zich laten wachten. Deze naar de oudste kern van Zoutenaai (gem. Diksmuide) van 1959 zouden dan weer net geen kwart eeuw later gepubliceerd worden²⁸⁴.

De voorbije decennia is bij het recente onderzoek sterk de nadruk gelegd op het nederzettingsonderzoek dat tot dan toe nauwelijks aan bod was gekomen. Tijdens de tweede helft van de jaren zeventig van vorige eeuw resulteerde dit vooral in de opgraving van wat lange tijd de enige onderzochte Merovingische nederzetting zou blijven, deze te Kerkhove²⁸⁵. Vanaf 1985 verplaatste het nederzettingsonderzoek zich naar de regio tussen Brugge en Oudenburg naar aanleiding van vragen gerezen bij de veldkartering van Oudenburg²⁸⁶. Daar werden een ganse rits aan vroegmiddeleeuwse nederzettingen gelokaliseerd; enkele vormden het onderwerp van werfcontroles, noodopgravingen en/of preventief onderzoek. Aanvankelijk concentreerden de nieuwe vindplaatsen zich in het gebied van de Hoge Dijken te Ettelgem/Roksem/Zerkegem (gem. Oudenburg en Jabbeke)²⁸⁷; in de omgeving waren bij zandwinningswerken in de jaren zestig een aantal vroegmiddeleeuwse *archaeologica* aangetroffen²⁸⁸. En ook dichterbij Oudenburg - nabij de Zeeweg en de Zandstraat - kwamen nieuwe

²⁷⁴ Rahir 1928.

²⁷⁵ Loppens 1932; Choqueel 1950.

²⁷⁶ Bauwens-Lesenne 1963, 90-91.

²⁷⁷ Devliegheer 1957.

²⁷⁸ Devliegheer 1958.

²⁷⁹ Devliegheer 1959.

²⁸⁰ Devliegheer 1962.

²⁸¹ Meersseman & De Smidt 1942. Zie ook Cools 1986, 1992.

²⁸² Mertens 1988.

²⁸³ Devliegheer 1991.

²⁸⁴ De Meulemeester & Termote 1983.

²⁸⁵ Rogge 1981.

²⁸⁶ Hollevoet 1985a.

²⁸⁷ De Cock *et al.* 1987, Hollevoet 1991a, 1992b, 1995b, 2001; Hamerow *et al.* 1994.

²⁸⁸ Crois 1967.



vindplaatsen aan het licht, niet enkel in de Oudenburgse deelgemeentes Roksem²⁸⁹ en Ettelgem²⁹⁰ maar ook op Oudenburgs grondgebied zelf²⁹¹. Minder grootschalig waren enkele interventies op vindplaatsen langs de Paradijsweg, de Sarkoheemstraat en de Noordstraat te Zerkegem (gem. Jabbeke)²⁹² en langs de Gemene Weidestraat en de Ettelgemstraat te Jabbeke²⁹³. Ook vlakbij de Jabbeekse dorpskern werden op verscheidene plaatsen bewoningssporen uit de vroege en/of volle middeleeuwen aangesneden en/of in kaart gebracht²⁹⁴.

In een volgende fase zouden ook in de oostelijke helft van het gebied Brugge-Oudenburg nieuwe vroegmiddeleeuwse vindplaatsen in kaart worden gebracht, de meeste met overwegend Merovingische bewoningssporen onder meer te Varsenare-d'Hooghe Noene (gem. Jabbeke)²⁹⁵ en langs beide zijden van de Korte Molenstraat te Sint-Andries Brugge²⁹⁶. Het onderzoek achter de Refuge - in dezelfde Brugse deelgemeente - concentreerde zich dan weer onder meer op de opgraving van nederzettingssporen uit de Karolingische tijd en een *Einzelhof* uit de volle middeleeuwen²⁹⁷. In de verkaveling van de Zuidveldstraat, eveneens vlakbij de Zandstraat te Sint-Andries kwamen sporen aan het licht van een andere vroegmiddeleeuwse nederzetting die grotendeels vernield was bij vroegere zandwinningen²⁹⁸. Langs de Meersbeekstraat te Snellegem werd begin 1991 een bewoningssite uit de volle middeleeuwen in kaart gebracht: dit onderzoek leverde ook de resten op van een kleine Merovingische landbouwexploitatie²⁹⁹. Ten oosten van Brugge beperkte het onderzoek in de Zandstreek zich tot enkele Karolingische sporen langs de Sint-Kruislaan te Assebroek (gem. Brugge)³⁰⁰ en bewoningssporen uit de volle middeleeuwen in de Veldhoek te Sijsele (gem. Damme)³⁰¹. De sites onderzocht in 't Zwarte gat te Oostkamp³⁰² en voorafgaand aan de bouw van de Oudenburgse sporthal Ter Beke³⁰³ leverden dan weer elementen op omtrent de bewoning tijdens de tweede helft van de volle middeleeuwen. Recent ten slotte werd een nieuwe Karolingische vindplaats onderzocht langs de Mandelstraat in de Roeselaarse deelgemeente Rumbeke³⁰⁴; enige tijd daarvoor was een andere mogelijk Karolingische vindplaats zonder opgravingen ten prooi gevallen aan de uitbreiding van het bedrijventerrein ten noorden van het kanaal Roeselare-Leie³⁰⁵. Verspreide gebouwsporen uit de volle middeleeuwen in de Voshhoek te Kortemark³⁰⁶, nabij de Leie langs de Vaartstraat te Wielsbeke³⁰⁷ op de sites van het toekomstige nieuwe Groeningeziekenhuis te Kortrijk³⁰⁸ en bij opgravingen op het toekomstige bedrijventerrein Evolis te Kortrijk/Harelbeke³⁰⁹.

In het poldergebied bleef aanvankelijk, met uitzondering van de opgravingen van F. Verhaeghe op het Leenhof Ter Wissche in Lampernisse³¹⁰, het onderzoek van sites uit de vroege en volle middeleeuwen beperkt tot incidentele waarnemingen bij allerhande graafwerken: naar aanleiding van huizenbouw in

²⁸⁹ De Meulemeester & Dewilde 1987a, 1987b, Dewilde 1989.

²⁹⁰ Hollevoet 1987a, 2001, 2003b; Patrouille & Vanhoutte 2002.

²⁹¹ Hollevoet 1987b, 2001.

²⁹² Hollevoet 1985b, 1990a, 1990b, 2002a.

²⁹³ Hollevoet 2002a.

²⁹⁴ Hollevoet 1988b, 1991b, 2002a.

²⁹⁵ Hollevoet 2002b.

²⁹⁶ Hollevoet 2003a; Hillewaert & Hollevoet 1998, 2006.

²⁹⁷ Hollevoet & Hillewaert 2002.

²⁹⁸ Ongepubliceerd, info Bieke Hillewaert.

²⁹⁹ Hollevoet 1992c.

³⁰⁰ Ongepubliceerd, info Bieke Hillewaert.

³⁰¹ In 't Ven *et al.* 2005a.

³⁰² Hollevoet 1995a.

³⁰³ Hollevoet 1992e.

³⁰⁴ Lammens & Demeyere 2007.

³⁰⁵ Goderis & Termote 1987.

³⁰⁶ Dewilde & Wyffels 2003, 2004.

³⁰⁷ Hoorne 2006.

³⁰⁸ Vanhoutte *et al.* 2006.

³⁰⁹ Sturtewage *et al.* 2009.

³¹⁰ Verhaeghe 1977.

de Damse deelgemeente Oostkerke-bij-Brugge³¹¹, het plaatsen van persleidingen te Zuienkerke³¹² en verscheidene aardgastransportleidingen in het noorden van de provincie (gem. Brugge, Damme en Knokke-Heist)³¹³, wegeaanleg nabij de Herdersbrug te Dudzele (gem. Brugge)³¹⁴ of te Veurne-Beosterpoort³¹⁵, de aanleg van een parkeerterrein in de Zeebrugse transportzone (gem. Brugge)³¹⁶, de ruilverkavelingen Houtave (gem. Zuienkerke, De Haan en Jabbeke)³¹⁷ of Paddegat (gem. Jabbeke, Oudenburg, De Haan en Bredene)³¹⁸ en de uitbreiding van de Zeebrugse achterhaven³¹⁹. Grootschaliger onderzoek van sites uit de volle middeleeuwen vond wel plaats in het kader van de inplanting van bedrijventerreinen te Uitkerke (gem. Blankenberge)³²⁰, Zandvoorde-Plassendale (gem. Oostende)³²¹ en Oudenburg³²². In twee van de drie onderzochte complexen (Uitkerke en Plassendale I) kwamen bij dit vlakdekkend onderzoek ook bewoningssporen uit de vroege middeleeuwen aan het licht; in Oudenburg lijkt het vroegmiddeleeuws schervenmateriaal enkel voor te komen in jongere contexten. Op twee plaatsen in de Zeebrugse achterhaven werden bewoningssporen uit de volle middeleeuwen en later in kaart gebracht³²³. Bij een beperkt onderzoek langs de Kuiperscheeweg in de Uitkerkse Polder (gem. Blankenberge) kwam ook vroegmiddeleeuws schervenmateriaal aan het licht naast bewoningssporen uit de volle middeleeuwen³²⁴. Van beperktere omvang was een kleine controleopgraving uitgevoerd op de zgn. terp van Vlissegem; daaruit is gebleken dat de site in werkelijkheid gelegen was op een oude duin³²⁵.

Onder invloed van het baanbrekende werk over de landelijke bewoning in een deel van Veurne-Ambacht van F. Verhaeghe kende de systematische veldkartering ook in West-Vlaanderen enig succes³²⁶. Prospecties in het kader van licentiaatsverhandelingen aan de Universiteit Gent werden uitgevoerd in verscheidene (delen van) gemeentes zowel in de polders (de Diksmuidse deelgemeentes Beerst (D'Hondt) en Esen (Vandamme), Uitkerke (gem. Blankenberge)³²⁷, Wulpen (gem. Koksijde) (Vancouillie), Avekapelle (gem. Veurne) (Descheemaeker), de Middelkerkse deelgemeentes Schore (Dutoo) en Mannekensvere³²⁸, Stene (gem. Oostende) (Decoster), Gistel³²⁹, Oudenburg³³⁰, Damme (Seys) en Oostkerke-bij-Brugge (gem. Damme) (Hillewaert) als daarbuiten (Sint-Michiels, gem. Brugge)³³¹, Oedelem (gem. Beernem)³³², Assebroek (gem. Brugge) (Soers), Ingelmunster (Van Hooreweder), Langemark (gem. Langemark-Poelkapelle) (Van Oost), de Kortrijkse deelgemeentes Marke (Peperstraete), Aalbeke (Vauturin) en Rollegem (Eggermont) en het grondgebied van de Avelgemse deelgemeentes Outrijve en Bossuit (Lauwers); hiervan vormden slecht enkele het onderwerp van een exhaustieve publicatie namelijk Oostkerke-bij-Brugge (gem. Damme)³³³, Assebroek

³¹¹ Hillewaert 1986.

³¹² Hillewaert 1987, 1988.

³¹³ Hillewaert & Hollevoet 1986, 1988; In 't Ven *et al.* 2005a, 2005b, 2005c.

³¹⁴ Hillewaert & Hollevoet 1986, 1987.

³¹⁵ Termote 1985b, 1986.

³¹⁶ Ongepubliceerd, info Yann Hollevoet.

³¹⁷ Hollevoet 1987c, 1991c.

³¹⁸ Ongepubliceerd, info Yann Hollevoet.

³¹⁹ Hillewaert & Hollevoet 1986, 1987; Hollevoet & Hillewaert 1990a, 1990b.

³²⁰ Pype & Dewilde 2001; Pype 2002, 2003.

³²¹ Vanhoutte & Pieters 2003.

³²² Vandeveldde 2006; De Corte 2006.

³²³ Patrouille 2002; De Maeyer & Huyghe 2007.

³²⁴ Ongepubliceerd, info Joke Verkeyn.

³²⁵ Verhaeghe 1980a, 1980b.

³²⁶ Verhaeghe 1977.

³²⁷ Vanhove 1987.

³²⁸ Mestdagh 1990.

³²⁹ Verbrugge 1989.

³³⁰ Hollevoet 1985a.

³³¹ Devos 1983.

³³² Vandermoere 1981.

³³³ Hillewaert 1984.



(gem. Brugge)³³⁴, Mannekensvere (gem. Middelkerke)³³⁵ en Outrijve-Bossuit (gem. Avelgem)³³⁶; van het onderzoek in de gemeente Ingelmunster verscheen wel een algemeen overzicht met de belangrijkste prospectieresultaten³³⁷. Verder werden in het kader van geplande ruilverkavelingswerkzaamheden inventarissen opgemaakt van het bekende archeologische erfgoed voor de regio Adinkerke-Oostduinkerke (gem. De Panne en Koksijde)³³⁸ en het Plateau van Izenberghe (gem. Alveringem, Lo-Reninge en Veurne)³³⁹. In de natuurinrichtingsplannen voor de Uitkerkse Polders en de Polder van Zandvoorde ging deze inventarisatie gepaard met een grootschalige toetsing op het terrein³⁴⁰. Voor het landinrichtingsproject van de Brugse Veldzone concentreerde de inventarisatie zich vooral op het luchtfotografische archief van de Universiteit Gent³⁴¹. Vanuit wetenschappelijke vraagstelling werden dan weer veldkarteringen uitgevoerd in de omgeving van Leffinge (gem. Middelkerke) en Gistel, aansluitend op het onderzoek van de verdwenen laatmiddeleeuwse vissersnederzetting Raversijde³⁴²; dit ging ook gepaard met een grootschalig historisch en landschappelijke studie van Kamerlinx Ambacht³⁴³.

Door de toenmalige Nationale Dienst voor Opgravingen zijn systematische opgravingen uitgevoerd op verschillende West-Vlaamse mottesites³⁴⁴. Bij de Galoosie te Loker betrof het nog een eenvoudige motte³⁴⁵ maar het onderzoek te Veurne concentreerde zich ook op de veronderstelde oudere circulaire versterking uit het einde van de vroege middeleeuwen³⁴⁶; in 1985 lieten rioleringswerken in de Vleeshouwerstraat toe aanvullende waarnemingen te doen³⁴⁷. Het onderzoek van de Hoge Andjoenmotte te Werken bracht op het voorhof dan weer de resten aan het licht van een Karolingische bewoningskern die op een bepaald ogenblik mogelijk ook een defensieve functie kan hebben gehad³⁴⁸. Een zgn. circulaire structuur uit Alveringem vormde het onderwerp van een korte verkenning³⁴⁹ terwijl voor het kustgebied ook een inventaris van dergelijke vermeende circulaire structuren werd opgemaakt³⁵⁰. Ook vatbaar voor discussie is een zgn. Karolingische ovale structuur die bij het onderzoek van het Oosthof te Koekelare aan het licht zou zijn gekomen³⁵¹.

De Cathemmote, onderzocht voorafgaand aan de uitbreiding van de Zeebrugse achterhaven te Dudzele (gem. Brugge)³⁵², lijkt ons dan weer veeleer een zgn. site met walgracht met rond wooneiland dan een echte motte; in de regio zijn vergelijkbare sites ook bekend uit Ramskapelle / Dierics Vos Wal (gem. Knokke-Heist)³⁵³, Oostkerke-bij-Brugge/ ten Doele (gem. Damme)³⁵⁴, te Dudzele nabij de dorpskern³⁵⁵ en misschien ook nabij het kasteel van Tillegem te Sint-Michiels (gem. Brugge)³⁵⁶.

³³⁴ Soers 1987.

³³⁵ Mestdagh 1990.

³³⁶ Lauwers 1990.

³³⁷ Van Hooreweder 1986.

³³⁸ Meylemans 1998.

³³⁹ Meylemans 1999.

³⁴⁰ De Decker & Bourgeois 2000; De Decker & Himpe 2002.

³⁴¹ Antrop *et al.* 2002.

³⁴² Pieters *et al.* 2006.

³⁴³ Tys 2004a, 2004b, 2004c, 2007.

³⁴⁴ De Meulemeester 1983.

³⁴⁵ De Meulemeester 1978b.

³⁴⁶ De Meulemeester 1982.

³⁴⁷ Termote 1985b.

³⁴⁸ De Meulemeester & Vanthournout 1983, 1984, 1985, 1986; Van Strydonck & Vanthournout 1996; Vanthournout 1990, 1996.

³⁴⁹ De Meulemeester 1977, 1984a.

³⁵⁰ De Meulemeester 1996.

³⁵¹ Dewilde *et al.* 1999, 2000; Dewilde *et al.* 1990.

³⁵² De Meulemeester & Termote 1980.

³⁵³ Hillewaert & Hollevoet 1986; Hollevoet 1996.

³⁵⁴ Hillewaert 1984.

³⁵⁵ Devliegher 1970.

³⁵⁶ Vermeire 1989.

Aansluitend kan hier ook het onderzoek aangehaald worden van de zgn. motte van Reningselst³⁵⁷ en van de Godelievemotte te Gistel³⁵⁸. In Gistel zijn ook *archaeologica* uit de vroege en de volle middeleeuwen bekend uit de binnenstad³⁵⁹.

Met betrekking tot de vroege en volle middeleeuwen concentreerde het onderzoek naar kerken zich vooral tot het Kortrijkse³⁶⁰ en enkele incidentele onderzoeken in verschillende Brugse bedehuizen; belangwekkend was vooral het onderzoek naar de oudste fasen van de Sint-Donaaskerk te Brugge; toen kwamen ook de resten van een oudere aanaarding aan het licht³⁶¹. In Woumen (gem. Diksmuide) liet het afbranden van de Sint-Andreaskerk toe een onderzoek in stellen naar de oudere fasen van het bedehuis; hierbij kwamen Karolingische occupatiesporen aan het licht³⁶². Ten slotte werd te Oudenburg naar aanleiding van het onderzoek naar de sporen van het *castellum intra muros* ook de resten van de oude Onze-Lieve-Vrouwekerk in kaart gebracht³⁶³; hierbij kwamen niet echt belangwekkende resultaten aan het licht met betrekking tot de problematiek van de bewoningscontinuïteit. Pas het recent doorgevoerde onderzoek in de zuidwestelijke hoek van het *castellum* bracht hierin verandering³⁶⁴.

Het probleem van de continuïteit tussen de Romeinse en de vroegmiddeleeuwse bewoning³⁶⁵ staat naar aanleiding van de ontdekking van de nieuwe vroegmiddeleeuwse nederzettingen in de regio Brugge-Oudenburg volop in de belangstelling. Ook met betrekking tot Kortrijk is er naar aanleiding van een aantal opmerkelijke vondsten rond de Onze-Lieve-Vrouwekerk en de Franse voorburcht hernieuwde interesse voor deze problematiek³⁶⁶. Ook in de Westhoek wordt de stelling naar voren gebracht dat er veel meer sprake is van continuïteit tussen de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen, onder meer op basis van een nauwgezette analyse van het perceleringspatroon³⁶⁷. De veronderstelde vroegmiddeleeuwse handelsnederzetting in de duinen van De Panne³⁶⁸ staat dan weer volop in de belangstelling na nieuwe vondsten van onder meer handgevormd zgn. Angelsaksisch aardewerk in het aangrenzende Bray-Dunes³⁶⁹ en verscheidene vroegmiddeleeuwse mantelspelden³⁷⁰. Een losse mantelspeld uit Adinkerke³⁷¹ en twee gouden muntvondsten uit Nieuwpoort en Raversijde (gem. Middelkerke)³⁷² moeten wellicht in dit kader worden gezien. Ten slotte valt nog het hernieuwd multi-disciplinair historisch en archeologisch onderzoek van de site van het vroegmiddeleeuwse kroondomein te Snellegem (gem. Jabbeke) aan te stippen³⁷³, en het verband met de vroegste geschiedenis van de *pagus Flandrensis* in het algemeen en het ontstaan van Brugge in het bijzonder³⁷⁴.

³⁵⁷ Dewilde & Wyffels 2006.

³⁵⁸ De Meulemeester & Dewilde 1991.

³⁵⁹ Vanysacker 1988.

³⁶⁰ Despriet 1984, 71-79.

³⁶¹ De Witte 1991b.

³⁶² Termote 1990b, 22; Scheers 1991.

³⁶³ Mertens 1978.

³⁶⁴ Vanhoutte 2007, 224-228.

³⁶⁵ Berings 1985.

³⁶⁶ Despriet 2008; Raveschot 1984.

³⁶⁷ Termote 1990a.

³⁶⁸ Termote 1990a; De Loë 1902, 1907, 1908, 1939.

³⁶⁹ Termote 1985b, 3-5.

³⁷⁰ Termote 1985b, 23; Termote 1986, 7 en 9.

³⁷¹ Termote 1985a.

³⁷² Vanhoudt 1988, 73 en 78.

³⁷³ Tys *et al.* 2007.

³⁷⁴ De Witte & Ryckaert 1990; Ryckaert 1988, 1995; Hollevoet 2011a, 2011b; Declercq 1991, 1995.



3.2 THEMATA & TOPICS

3.2.1 Het nederzettingsonderzoek

-Vroeg-middeleeuwse nederzettingsstructuren

Auteur: Yann Hollevoet†

Inleiding

De archeologie van de vroege middeleeuwen is lange tijd gedomineerd door het grafveldenonderzoek. Van bij de ontdekking van het graf van Childeric te Doornik in 1653³⁷⁵ heeft de relatieve vondstenrijkdom van dergelijke contexten de op *archaeologica* beluste verzamelaars aangesproken. Dit betekent dat zeker in de 19de eeuw en het begin van de 20^{ste} eeuw het onderzoek ervan nauwelijks op een systematisch verantwoorde manier werd verricht en dat op een ogenblik dat bij de uitvoering van tal van grote werken en dito infrastructuur (spoorwegen, kanalen) de resten ervan aan het licht kwamen. Lokale geïnteresseerden maakten toen van de gelegenheid gebruik om hun particuliere collecties aan te vullen met de mooiste vondsten; ganse grafvelden worden aldus leeggehaald zonder dat hierbij in de regel veel bijkomende informatie geregistreerd werd³⁷⁶. Pas na de Tweede Wereldoorlog werd geprobeerd het onderzoek te systematiseren. In België was dit de verdienste van H. Roosens die met zijn inventaris van de begraafplaatsen een meer systematische aanpak inleidde³⁷⁷. Daarna kwamen in Europa ook de eerste restanten van nederzettingen aan het licht onder meer te Gladbach en Warendorf in Duitsland, Rijnsburg en Odoorn in Nederland, Mucking en West-Stow in Engeland of Brebières in Frankrijk³⁷⁸.

De vindplaatsen

Van de nederzettingen uit de vroege middeleeuwen werd vroeger aangenomen dat ze moesten gezocht worden op de plaats van de latere dorpskernen³⁷⁹. Hoewel de meeste dorpsnamen pas geattesteerd zijn vanaf de volle middeleeuwen, droegen sommige een naam die duidelijk verwees naar een verder verleden. Men hield zich het beeld voor ogen van geconcentreerde agrarische bewoningskernen in een landschappelijke woestenij; van enige verspreide rurale bewoning (*Einzelhöfe*) - zoals bekend in de Romeinse tijd en vanaf de volle middeleeuwen in Vlaanderen - was geen sprake. En vermits de meeste dorpskernen toch bewoond waren gebleven tot op vandaag, maakte dit hen ongeschikt voor onderzoek.

De vondst van de eerste nederzettingsresten te Avelgem/Kerkhove in de jaren 1970 van de 20^{ste} eeuw³⁸⁰ zorgde wel voor enige ophef. Het betrof sporen van vrij uitgestrekte structuren met ingegraven vloerniveau en sporen van houtbouw; deze laatste werden toen geïnterpreteerd als de resten van een hallenhuis, een interpretatie die niet door iedereen in de vakwereld werd gedeeld³⁸¹. Later onderzoek bracht nog de plattegrond van een hoofdgebouw met afgerond uiteinde en aanbouw aan het licht³⁸². De nederzetting van Kerkhove (gem. Avelgem) werd door de vakwereld echter beschouwd als die ene uitzondering die de algemene regel bevestigde.

Pas sinds de tweede helft van de jaren 1980 heeft systematisch onderzoek in de regio Brugge-Oudenburg aangetoond dat het plaatje niet helemaal klopt en dat de realiteit veel complexer is. Van een verspreide landelijke bewoning is wel degelijk sprake. Pas in 1985 werden in het West-Vlaamse

³⁷⁵ Chifflet 1655.

³⁷⁶ Fleury & Périn 1978; Effros 2003.

³⁷⁷ Roosens 1949.

³⁷⁸ Hamerow 2002.

³⁷⁹ Zie bijvoorbeeld Roosens & Gyselinck 1975, 30.

³⁸⁰ Rogge 1981.

³⁸¹ Van Es 1984.

³⁸² Rogge 1996, 155.

Zerkegem (gem. Jabbeke) sporen van een tweede vroegmiddeleeuwse nederzetting aangesneden bij zandwinningswerken. Vlakbij was tussen de twee wereldoorlogen een min of meer volledige pot aangetroffen die nu bewaard wordt in Ten Duinen te Koksijde en waarvan sommigen beweerden dat deze een Angelsaksische herkomst had; in werkelijkheid gaat het ontegensprekelijk om een stuk vervaardigd op de draaischijf en wellicht afkomstig uit een productiecentrum in Noord-Frankrijk of de Maasvallei. Bij recentere zandwinningswerken trof men vooral resten van de bewoning aan³⁸³. Meer westwaarts kwamen op verscheidene plaatsen nabij de Oude Bruggeweg en de oever van de Roksempot, in de Oudenburgse deelgemeentes Roksem en Ettelgem ook Merovingische sporen aan het licht, soms in associatie met jongere sporen³⁸⁴; in de jaren 1960 waren bij zandwinningswerken op de plaats Hoge Dijken al vroegmiddeleeuwse *archaeologica* aangetroffen³⁸⁵. Aanvullende waarnemingen werden verricht op een site langs de Zeeweg te Roksem (gem. Oudenburg)³⁸⁶ en op Oudenburgs grondgebied³⁸⁷.

In een volgende fase verplaatste het onderzoek zich meer naar de Brugse regio, waar in een gebied van iets meer dan 50 km² niet minder dan een 25-tal sites gelokaliseerd werden. Vroegmiddeleeuwse sites werden over relatief grote oppervlaktes onderzocht op enkele plaatsen nabij de Zandstraat: te Varsenare - d'Hooghe Noene (gem. Jabbeke)³⁸⁸ en op niet minder dan vier plaatsen in de Brugse deelgemeente Sint-Andries (vindplaatsen Molendorp, Kosterijstraat en Refuge)³⁸⁹. Kleinere interventies gebeurden op een tweetal plaatsen ten oosten van het Jabbeekse centrum³⁹⁰, in de verkaveling Zuidveldstraat te Sint-Andries (gem. Brugge)³⁹¹ en langs de Sint-Kruisstraat te Assebroek (gem. Brugge)³⁹². Voor de overige vindplaatsen blijft de informatie beperkt tot de gegevens verkregen bij veldkarteringen en occasionele werfcontroles of –opvolgingen. Opmerkelijk is dat de gegevens verkregen in Kust-Vlaanderen een vrij homogeen beeld vertonen dat afwijkt van wat bekend is te Kerkhove, maar veeleer aansluit bij de Angelsaksische wereld, waarbij de bouwplattegronden vaak gekenmerkt worden door het gebruik van standgreppels³⁹³. De situatie zoals bekend uit het kustgebied mag echter niet veralgemeend worden.

De weinige waarnemingen en vondsten gedaan in noordwestelijk Oost-Vlaanderen laten dit vooralsnog niet toe³⁹⁴. In de Zuid-Vlaamse leem- en zandleemstreek wijzen de beperkte gegevens uit Kerkhove³⁹⁵, Kruishoutem³⁹⁶ en Semmerzake³⁹⁷ wel duidelijk op verspreide Merovingische bewoning die zich buiten de huidige dorpskernen bevindt. Dat de gegevens echter zo schaars zijn wordt ten dele toegeschreven aan het feit dat Merovingische nederzettingssporen vaak niet herkend worden door de beperkte hoeveelheid vondsten die er in aanwezig zijn en vooral door de gebrekkige kennis van het gewone gebruiksraadewerk uit deze periode³⁹⁸.

Vroegmiddeleeuwse gebouwsporen zijn nog bekend uit enkele verspreide vindplaatsen, meer bepaald te Poppel (gem. Ravels)³⁹⁹, Hove - Keuteghem⁴⁰⁰ en Pulle (gem. Zandhoven)⁴⁰¹ in de Antwerpse Kempen. Enkele restanten kwamen aan het licht op het tracé van de HST tussen Antwerpen en de

³⁸³ De Cock *et al.* 1987.

³⁸⁴ Hollevoet 1987a, 1991a, 1992d, 1995b, 2003a; Hollevoet 2001, 78-79, 80-81 & 85-86; Patrouille & Vanhoutte 2002.

³⁸⁵ Crois 1967, 93.

³⁸⁶ De Meulemeester & Dewilde 1987b.

³⁸⁷ Hollevoet 1987b, 1988a.

³⁸⁸ Hollevoet 2002b.

³⁸⁹ Hillewaert & Hollevoet 2006; Hollevoet 2003a; Hollevoet & Hillewaert 2002.

³⁹⁰ Hollevoet 1988b, Hollevoet 2002a, 41-42.

³⁹¹ <http://www.raakvlak.be/nieuwsbrief.php?itemno=70>

³⁹² Hillewaert 2002.

³⁹³ Hamerow *et al.* 1994; Hollevoet 1992a, 1993a.

³⁹⁴ De Clercq 1997.

³⁹⁵ Rogge 1981.

³⁹⁶ Rogge 1993b.

³⁹⁷ Van der Gucht 1981b.

³⁹⁸ Rogge 1994.

³⁹⁹ Annaert 1999.

⁴⁰⁰ Verhaert & Annaert 2003a, 2003b.

⁴⁰¹ Eggermont *et al.* 2008.



Nederlandse Grens⁴⁰². Te Kruishoutem⁴⁰³ zijn gebouwsporen aangetroffen in associatie met graven en mogelijk moet hier gedacht worden aan de restanten van een kleine vroegmiddeleeuwse kapel. Te Roeselare-Beveren daarentegen betreft het duidelijk restanten van een agrarische nederzetting⁴⁰⁴. Landelijke bewoningsresten uit de Karolingische periode zijn zeer recent aangetroffen te Erembodegem-Zuid IV (minstens één huisplattegrond)⁴⁰⁵. Ook aan de Maaskant te Neerharen-Rekem (gem. Lanaken) zou op de plaats van de Romeinse villa en de Germaanse nederzetting de sporen van vroegmiddeleeuwse bewoning zijn aangetroffen⁴⁰⁶. Van iets jongere datering lijken dan weer een deel van de sporen gevonden te Erps-Kwerps - Villershof (gem. Kortenberg)⁴⁰⁷ en Merelbeke *Caritas*⁴⁰⁸.

De nederzettingsstructuren

Een eerste probleem waarmee de studie van de vroegmiddeleeuwse nederzettingsstructuren in Vlaanderen te kampen heeft, is de relatief beperkte oppervlakte van de opgegraven arealen. Door de versnippering van het landschap en een chronische schaarste aan middelen moet men het in Vlaanderen doorgaans stellen met flarden van nederzettingen. In heel wat gevallen kan men zich amper een beeld vormen van wat de onderzochte oppervlaktes betekenen ten opzichte van de totaliteit van de bewoningskern. In hoeveel gevallen heeft men er zicht op over welk deel van de nederzetting het precies gaat? Nederzettingsonderzoek in het buitenland toont nochtans aan dat binnen éénzelfde nederzetting vaak duidelijk verschillende *activity areas* kunnen onderscheiden worden, wat bijvoorbeeld duidelijk het geval is bij de Angelsaksische nederzetting van West-Heslerton in Yorkshire (GB)⁴⁰⁹. Deze weerspiegelen zich soms in de aard van de sporen die zich in bepaalde delen van de bewoning concentreren. We denken hier natuurlijk in de eerste plaats aan de resten van zgn. hutkommen – structuren met een ingegraven vloerniveau – die vaak in verband gebracht worden met ambachtelijke bedrijvigheid⁴¹⁰. Het ontbreken ervan op bepaalde vindplaatsen hoeft nog niet te betekenen dat er geen ambachtelijke activiteiten hebben plaatsgevonden, dan wel dat dit deel van de site nog niet is aangesneden. Ook weet men vaak niet of het gaat om kernen van een verspreide bewoning dan wel om kleine gehuchten of dorpen. Van de meeste vindplaatsen is nauwelijks bekend of ze bewoond werden door een kernfamilie (*nucleus family*), een uitgebreidere familiegroep (*extended family*) of meerdere groepen. Wel staat min of meer vast dat alle aangesneden nederzettingen een uitgesproken ruraal karakter gehad moeten hebben. Getuige hiervan zijn onder meer een zeis aangetroffen te Kerkhove (gem. Avelgem)⁴¹¹ en een ploegschaar uit Snellegem (gem. Jabbeke)⁴¹².

Bij de nederzettingssporen kan een aantal duidelijk verschillende types resten onderscheiden worden. Het merendeel betreft sporen die met houten gebouwen in verband te brengen zijn. Daarnaast komen ook tal van kuilvormige sporen en de restanten van uitgebroken waterputten aan het licht. Op sommige sites wordt het geheel aangevuld met een belangrijke component gracht- en/of greppelstructuren en oude wegtracés die niet zelden de nederzettingssporen structureren.

De gebouwsporen

Bij het onderzoek van vroegmiddeleeuwse bewoningsites worden tal van sporen (paalsporen, -kuilen en/of -gaten, standgreppelssporen, etc.) aangetroffen die verband houden met verdwenen houten gebouwen en constructies van allerhande aard: woonhuizen, stallingen, opslag- en/of werkplaatsen enz. Onder de vele honderden dergelijke sporen die elke doorsnee vindplaats oplevert, is het niet altijd

⁴⁰² Verbeek & Delaruelle 2004.

⁴⁰³ Rogge 1993a.

⁴⁰⁴ Lammens & Demeyere 2007.

⁴⁰⁵ Van de Vijver *et al.* 2008.

⁴⁰⁶ De Boe 1982, 1983.

⁴⁰⁷ Hoorne & Sturtewagen 2006.

⁴⁰⁸ De Clercq *et al.* 2002, 2004.

⁴⁰⁹ Powlesland 1997, 111-113.

⁴¹⁰ Chapelot 1980; Farnoux 1987; Zimmermann 1982.

⁴¹¹ Henning 1991.

⁴¹² Hollevoet 1992c, 230.



even gemakkelijk duidelijke gebouwplattegronden te onderscheiden⁴¹³. Een gedetailleerde analyse van de sporen leidt meestal wel tot het herkennen van plattegronden met vrij eenduidig grondplan. Wanneer de paalsporen gevonden worden in samenhang met standgreppelsporen is het onderkennen van dergelijke grondplannen doorgaans eenvoudiger. Op andere plaatsen zijn wel aanzetten van standgreppelsegmenten – vaak in associatie met paalkuilen – aangetroffen, maar maken ze geen deel uit van duidelijk herkenbare plattegronden. Ook ziet het er naar uit dat de wandconstructie van bepaalde gebouwen heel wat minder diep gefundeerd was, wat resulteert in plattegronden waarvan enkel de diepere palen van de doorgangen en de hoeken een spoor hebben nagelaten. Soms moet men zich tevreden stellen met zeer fragmentarische gebouwplattegronden. Verder mag niet uit het oog verloren worden dat heel wat oppervlakkige sporen in de loop der tijden door het ploegen zijn verdwenen. Dit verklaart mede dat bij de opgravingen zelden resten van haarden worden aangetroffen. Daarenboven kan het beeld dat men heeft van vroegmiddeleeuwse gebouwsporen in onze gewesten beperkend werken bij de interpretatie van complexe clusters van sporen; men wordt automatisch aangetrokken tot patronen die men al vroeger heeft aangetroffen of die men kent uit de beschikbare literatuur.

Steeds blijft er een vrij groot aantal sporen over dat niet in herkenbare plattegronden onder te brengen is, vaak omdat ze in verband te brengen zijn met structuren die gekenmerkt worden door een gebruik van maar enkele palen⁴¹⁴; hun weerslag in de bodem vertaalt zich dan vaak niet meer in duidelijk herkenbare configuraties.

De hoofdgebouwen:

In de regio Oudenburg-Brugge zijn in de Merovingische bewoningsfasen heel wat gebouwplattegronden gekenmerkt door een combinatie van zgn. paalkuilen of paalgaten met standgreppelsporen⁴¹⁵. De grondplannen zijn doorgaans rechthoekig en eenschepig maar vertonen ook wel sporen van dwarse opdelingen. De grootste zijn tot 20 m lang en 5 à 6 m breed. Kleinere exemplaren meten 9/10 m op 4/5 m; de kleinste zijn evenwel amper 5/6 op 3/3,5 m groot. Bij het onderzoeken van de standgreppelsporen is het onderscheiden van individuele palen bijzonder moeilijk; maar in één geval is er mogelijk sprake van houten wanden en niet van een vlechtwerkconstructie. De grotere constructies waren doorgaans voorzien van verscheidene toegangen, zowel in de lange zijden – vaak tegenover elkaar geplaatst - als aan de korte kant; het standgreppelspoor vertoont dan doorgaans een onderbreking die geflankeerd wordt door een zwaardere paalconstructie. In Varsenare - *d'Hooghe Noene* (gem. Jabbeke)⁴¹⁶ is er mogelijk sprake van een verhoogde binnenvloer vergelijkbaar met sommige voorgestelde reconstructies van Cowdery's Down, Basingstoke in Hampshire (GB)⁴¹⁷; verder werd ook vastgesteld dat in de poortconstructie duidelijk radiaalplanken waren verwerkt⁴¹⁸. Uit de grondplannen valt af te leiden dat de meeste gebouwen vermoedelijk voorzien waren van een zadeldak; de korte zijde is immers doorgaans lichter gefundeerd. Bij verschillende plattegronden is er duidelijk sprake van extra palen buiten de wandconstructie; ze hadden ongetwijfeld een schorende functie en ook hier wijst het ontbreken ervan langs de korte zijde wellicht op het gebruik van een zadeldak. Bepaalde gebouwen lijken voorzien te zijn geweest van randconstructies onder het overkragend dak; dit is vooral vastgesteld te Sint-Andries - Molendorp (gem. Brugge)⁴¹⁹ en Varsenare - *d'Hooghe Noene* (gem. Jabbeke)⁴²⁰. Andere plattegronden vertonen dan weer sporen van een aanbouw langs de korte kant⁴²¹.

⁴¹³ Heidinga 1987, 14-17.

⁴¹⁴ Theuws *et al.* 1988, 310-312.

⁴¹⁵ Hollevoet 2007, 223-225.

⁴¹⁶ Hollevoet 2002b.

⁴¹⁷ Millett & James 1983, 240-242.

⁴¹⁸ Hollevoet 2002b, 173.

⁴¹⁹ Hollevoet 2003a, 73.

⁴²⁰ Hollevoet 2002b, 173.

⁴²¹ Hillewaert & Hollevoet 2006, 127.



Bijzondere vermelding verdient het grondplan van een zeer grote constructie uit Roksem - Hoge Dijken (gem. Oudenburg)⁴²². Het betreft de resten van een groot eenschepig woonstalhuis. Het doorgaans vrij diepe wandgreppelspoor vertoont op vier plaatsen een onderbreking. Hiervan bevinden er zich twee tegenover elkaar in de lange zijden en één in een korte zijde. Wellicht betrof deze laatste een aparte toegang tot de stal. Enkele dwarsgreppeltjes in de uithoek van dit gedeelte laten immers vermoeden dat deel van de binnenruimte opgesplitst was in kleine compartimenten, waarschijnlijk veeboxen. De rest van het gebouw was mogelijk opgesplitst in twee delen, namelijk de eigenlijke woonruimte in het centrum, met een toegang aan beide langzijden en een kleinere ruimte met een specifieke functie (opslag ?) en een afzonderlijke ingang. Opmerkelijk is verder de aanwezigheid buiten de wandlijn van paalkuilen waarin op verschillende plaatsen nog het spoor kon waargenomen van schuin geplaatste palen. Deze moeten ongetwijfeld een schorende functie gehad hebben ter ondersteuning van de wanden en de dakconstructie; we treffen ze zowel op de lange als op de korte zijde aan wat laat vermoeden dat het gebouw voorzien was van een schilddak.

Te Varsenare - d'Hooghe Noene (gem. Jabbeke), en in de Brugse deelgemeentes Sint-Andries (Kosterijstraat] en Assebroek (Sint-Kruislaan] werden het grondplan van een constructietype aangetroffen dat grondig verschilt van de meeste Merovingische gebouwplattegronden⁴²³. Ze waren vermoedelijk drieschepig en kenmerkend zijn hier de resten van een aantal zware, paarsgewijs geplaatste stijlen met ongetwijfeld dakdragende functie. De stijlen bevinden zich zowat 4 m van elkaar verwijderd; de buitenwand van de constructie lag vermoedelijk op minimum 1 m afstand van de stijlen⁴²⁴. Het geheel moet afkomstig zijn geweest van een relatief grote constructie (wellicht 15 bij 6/7 m), misschien wel schuren of stallen. Een vergelijkbare constructie werd mogelijk aangetroffen langs de Meersbeekstraat te Snellegem (gem. Jabbeke)⁴²⁵. Het type is uit de Karolingische tijd ook bekend door het archeologisch onderzoek achter de Refuge te Sint-Andries (gem. Brugge)⁴²⁶.

In de rest van Vlaanderen zijn de gegevens over plattegronden van vroegmiddeleeuwse hoofdgebouwen zoals al gezegd eerder schaars en iets minder duidend. De resten van een tweeschepig Karolingisch woonstalhuis zijn bekend uit het recente onderzoek langs de Mandelstraat te Beveren (gem. Roeselare); een tweede constructie zou voorzien zijn geweest van een zgn. potstal, een uitgegraven stalgedeelte⁴²⁷. Te Kerkhove (gem. Avelgem), de eerste Vlaamse vindplaats waar vroegmiddeleeuwse nederzettingsresten werden onderkend, werden een aantal sporen in verband gebracht met een tweeschepig hallenhuis⁴²⁸; deze interpretatie werd niet door iedereen gedeeld⁴²⁹. De plattegrond van een tweede grote constructie is ook tweeschepig en aan één randuiteinde afgerond⁴³⁰. Te Kruishoutem - Kapellekouter zijn de vroegmiddeleeuwse bewoningssporen aangetroffen vlakbij een vroegmiddeleeuws grafveldje dan weer afkomstig van een tweeschepige laat-Merovingische constructie en een jonger eenschepig gebouw⁴³¹. Op de sites uit het Antwerpse lijkt er voor de vroege middeleeuwen doorgaans sprake te zijn van eenschepige rechthoekige hoofdgebouwen. De exemplaren aangetroffen te Poppel-Hondsheide (gem. Ravels), Hove-Cuetegehem, Wijnegem Steenakker en Pulle (gem. Zandhoven) dateren nog uit de Merovingische tijd⁴³². Van de constructieresten van eenschepige gebouwen aangetroffen op het tracé van de HST-lijn te Brecht op de plaatsen Zoegweg en Hanenpad zijn enkele wellicht iets jonger⁴³³. Te Neerharen-Rekem (gem. Lanaken) ten slotte zou ook nog de aanzet van een Merovingisch hoofdgebouw zijn

⁴²² Hamerow *et al.* 1994, 5-6; Hollevoet 1991a, 187-188, Hollevoet 1992d, 54-56, Hollevoet 2007, 224-225.

⁴²³ Hollevoet 2007, 225.

⁴²⁴ Hollevoet 2002b, 173.

⁴²⁵ Hollevoet 1992c, 229.

⁴²⁶ Hollevoet & Hillewaert 2002, 199-201.

⁴²⁷ Lammens & Demeyere 2007, 140.

⁴²⁸ Rogge 1981, 70.

⁴²⁹ Van Es, 1984.

⁴³⁰ Rogge 1996, 155.

⁴³¹ Rogge 1993a.

⁴³² Eggermont *et al.* 2008, 18-19.

⁴³³ Verbeek & Delaruelle 2004, 266-267 en 276.

aangetroffen; het was al grotendeels verstoord waardoor verdere gegevens over de constructietype ontbreken⁴³⁴.

De bijgebouwen:

Benevens de resten van hoofdgebouwen leveren de sites uit de vroege middeleeuwen ook sporen op van kleinere constructies, zoals schuren of kleinere stalconstructies, spijkers of spiekers en hooibergen. Resten van schuren zijn mogelijk onderkend te Roksem - Hoge Dijken (gem. Oudenburg)⁴³⁵ en Kerkhove (gem. Avelgem)⁴³⁶. Op de meeste sites komen sporen van spijkers of spiekers voor; ze dienden voor de opslag van de oogst of andere voedingsstoffen en waren doorgaans voorzien van een verhoogd vloerniveau. Het gaat doorgaans om constructies met vierkant of rechthoekig plattegrond en vier of zes palen. Ter bestrijding van ongedierte werden deze laatste soms bovenaan voorzien van uitkragende stenen of op een bijzondere manier afgewerkt; een mooi voorbeeld van een dergelijke bijgewerkte paal werd aangetroffen bij het onderzoek van de oudste resten onder het Gravensteen te Gent⁴³⁷. Aanwijzingen voor spijkers komen voor op nagenoeg alle bekende sites. Sommige vierpostenconfiguraties kunnen evenwel ook afkomstig zijn van zgn. hooibergen of paalschuren⁴³⁸. Het gaat steeds om sporen van vrij zware constructies met min of meer vierkant grondplan (zijde: 2 à 3 m); ze zullen wellicht voorzien geweest zijn van een verstelbaar dak. In sommige gevallen was er sprake van maar één centrale paal waarlangs deze dakconstructie op en neer werd gelaten. Hooioppers of *Rutenbergen* kunnen ook meer dan vier zijden hebben; uit Nederlandse en Duitse opgravingen zijn de resten bekend van talloze vijf-, zes- tot soms negenkantige constructies⁴³⁹. In Vlaanderen zijn de paalschuren nagenoeg helemaal verdwenen uit het landschap⁴⁴⁰, maar het constructietype is nog steeds beeldbepalend in grote delen van Nederland. Archeologische kennen we ze in Vlaanderen zowel uit vroegmiddeleeuwse contexten als bij sites uit de volle middeleeuwen.

Heel wat minder frequent zijn de vondsten van zgn. hutkommen. Deze structuren met ingegraven vloerniveau werden op tal van vroegmiddeleeuwse nederzettingen in noordwest-Europa in groten getale aangetroffen⁴⁴¹. Minder goed bewaarde voorbeelden van vroegmiddeleeuwse hutkommen met zes palen zijn wel bekend uit de jongere nederzettingenfasen te Neerharen-Rekem (gem. Lanaken)⁴⁴². Te Hove-Cuetegehem zijn mogelijk enkel de diepste constructieresten van een hutkomachtige structuur aan het licht gekomen; de sporen omvatten een standgreppelspoor met diepere paalsporen in de hoeken, het midden en aan een veronderstelde ingang ter hoogte van een onderbreking van het standgreppelspoor⁴⁴³. In Kust-Vlaanderen is het type constructie voornamelijk enkel met absolute zekerheid geattesteerd in Ettelgem (gem. Oudenburg)⁴⁴⁴. Ten minste twee sporenclusters zijn met dergelijke zgn. hutkommen of kelderhutten in verband te brengen. Beide vertoonden in elke korte zijde drie paalsporen; twee aan elk uiteinde en één - doorgaans dieper - exemplaar in het midden.

In de twee gevallen ging het om relatief kleine structuren: 2,5 bij 3,5 m. Verder is niet uitgesloten dat het type ook werd aangetroffen op twee andere sites langs de Zandstraat te, Varsenare - d'Hooghe Noene (gem. Jabbeke) en te Sint-Andries / Kosterijstraat (gem. Brugge). Het exemplaar van Varsenare was grotendeels verstoord door een latere poel; de rechthoekige constructie van 7 m bij 5 m had vermoedelijk 8 palen om de dakconstructie te ondersteunen en een plaatselijke uitdieping is misschien in verband te brengen met een opstaand weefgetouw⁴⁴⁵. Bij de site van de Kosterijstraat waren mogelijk nog enkel de diepste sporen bewaard: het betrof een zespalenconfiguratie van 4 bij 3 m die

⁴³⁴ De Boe 1982, 73-74.

⁴³⁵ Hollevoet 1991a, 187.

⁴³⁶ Rogge 1981, 70.

⁴³⁷ Van Doorne 1992, 10.

⁴³⁸ Jurgens 2006a.

⁴³⁹ Zimmermann 1991.

⁴⁴⁰ Jurgens 2006b.

⁴⁴¹ Chapelot 1980; Farnoux 1987, 1995; Zimmermann 1982.

⁴⁴² De Boe 1983, 1986.

⁴⁴³ Verhaert & Annaert 2003a, 2003b, 70; Eggermont *et al.* 2008, 19.

⁴⁴⁴ Hollevoet 2003a, 87.

⁴⁴⁵ Hollevoet 2002b, 174.



plaatselijk omgeven was door een greppelspoor⁴⁴⁶. Een verondersteld exemplaar uit Roksem / Zeeweg (gem. Oudenburg) zou dagtekenen uit de Karolingische tijd; paalsporen ontbreken maar er werden wel resten van een haard aangetroffen⁴⁴⁷. Verder kwam recent nog een hutkomachtige structuur aan het licht op de site langs de Mandelstraat te Rumbeke (gem. Roeslare); ook dit spoor zou dagtekenen uit de Karolingische tijd⁴⁴⁸. Van iets jongere datum (10de eeuw) zijn de resten van een vijftal hutkommen aangetroffen op de Caritas site te Merelbeke; één min of meer rond exemplaar vertoonde sporen van vijf palen maar bij de overige beperkten de paalsporen zich tot één in elke korte zijde⁴⁴⁹. Hutkommen zijn ten slotte ook bekend uit de vroegmiddeleeuwse vlaknederzetting onder het voorhof van de Hogen Andjoenmotte te Werken (gem. Kortemark)⁴⁵⁰, de Karolingische *curtis* te Petegem-aan-de-Schelde (gem. Wortegem-Petegem)⁴⁵¹ en de Ottoonse *portus* van Ename (gem. Oudenaarde)⁴⁵².

Aansluitend bij het probleem van de zgn. hutkommen verdienen een tweetal structuren met uitgediept vloerniveau uit Kerkhove (gem. Avelgem) een bijzondere vermelding. Ze zijn veel groter dan de klassieke hutkommen (circa 20 bij 7/8 m) en de licht uitgegraven bodem - gekenmerkt door een dun, roestkleurig laagje met erboven een verharding van brokjes Romeins puin - bevond zich zowat 1,20 – 1,30 m onder het maaiveld; sporen van enige geordende randstructuren of van andere constructieve elementen werden niet waargenomen⁴⁵³. Volgens de opgraver hadden deze structuren zeker een woonfunctie gelet op de aanwezigheid van haarden⁴⁵⁴.

De overige structuren:

Benevens de resten van allerhande gebouwen komen bij elke opgraving wel nog enkele andere types sporen voor van soms zeer uiteenlopend formaat. Een aantal standgreppelsporen of rijen met kleinere paalgaten die duidelijk niet in verband te brengen zijn met gebouwplattegronden kunnen wijzen op de vroegere aanwezigheid van palissades ter afbakening. Grote donkere vlekken geven doorgaans de plaats aan van deels uitgebroken waterputten of gedempte poelen. Verder komen ook tal van kleinere kuilvormige structuren voor die zeker niet in verband te brengen zijn met paalsporen of -kuilen. Lineaire sporen zijn dan weer vooral in verband te brengen met oude gracht- en greppeltracés. Enkele kunnen evenwel ook in verband gebracht worden met oude, uitgeholde wegen.

Kuilen:

Enkele sporen wijken af van de grote paalkuilen aangetroffen op de meeste terreinen; ze zijn doorgaans groter en dieper en hun vulling wordt vaak gekenmerkt door een zekere gelaagdheid⁴⁵⁵. Ze kunnen zowel verspreid voorkomen op de sites of in concentraties zoals te Roksem – Hoge Dijken (gem. Oudenburg)⁴⁵⁶ of te Sint-Andries – Kosterijstraat (gem. Brugge)⁴⁵⁷. Te Varsenare - *d'Hooghe Noene* (gem. Jabbeke) is zowat de helft van dergelijke structuren aangetroffen in de onmiddellijke nabijheid van vroegere waterputten⁴⁵⁸. Ze hebben oorspronkelijk wellicht gefungeerd als voorraadkuil en enkele waren misschien voorzien van een min of meer vaste constructie: we denken hier in de eerste plaats aan vlechtwerkmanden⁴⁵⁹. De meeste lijken in een latere fase veelal gebruikt te zijn als stortplaats voor – vooral organisch? – afval. In een minderheid van de gevallen te Kerkhove (gem. Avelgem) worden een aantal kuilvormige structuren met gelaagde afzettingen in de onderste vulling geïnterpreteerd als cisternen of watervoorraadkuilen; de site leverde verder ook een soort ovenkuil

⁴⁴⁶ Hillewaert & Hollevoet 2006, 127.

⁴⁴⁷ De Meulemeester & Dewilde 1987b, 227.

⁴⁴⁸ Lammens & Demeyere 2007, 141.

⁴⁴⁹ De Clercq *et al.* 2002, 163.

⁴⁵⁰ Vanthournout 1996, 107.

⁴⁵¹ Callebaut 1981, 10-12.

⁴⁵² Callebaut *et al.* 1988, 17.

⁴⁵³ Rogge 1981, 72.

⁴⁵⁴ Rogge 1996, 155.

⁴⁵⁵ Hollevoet 2007, 226.

⁴⁵⁶ Hollevoet 1991a, 188-189.

⁴⁵⁷ Hillewaert & Hollevoet 2006, 130.

⁴⁵⁸ Hollevoet 2002b, 174.

⁴⁵⁹ Florin 1983.

op⁴⁶⁰. Een mooier voorbeeld van een dergelijke sleutelgatvormige structuur kwam aan het licht te Erps-Kwerps - Villershof (gem. Kortenberg); het betrof de resten van een pottenbakkersoven uit de late 9de of 10de eeuw⁴⁶¹.

Waterputten en poelen:

Bij het onderzoek van vroegmiddeleeuwse nederzettingen worden de resten van vroegere waterputten in grote aantallen aangetroffen. Hun bovenbouw is doorgaans op vrij systematische wijze uitgebroken. In Kust-Vlaanderen is zeker de grote diversiteit aan constructiewijzen opmerkelijk⁴⁶². Het meest voorkomende type is opgebouwd uit een vierkante houten bekisting waarbij doorgaans gebruik is gemaakt van hergebruikt constructiehout; de wanden van de bekisting kunnen zowel uit horizontaal geplaatste als uit verticaal ingeheide planken opgebouwd zijn en vaak komen in de vier hoeken zware aangepunte palen voor die de ganse constructie stabiliteit verschaffen. Het type is ook geattesteerd op de site langs de Mandelstraat te Rumbleke (gem. Roeselare)⁴⁶³. In andere gevallen is gebruik gemaakt van een afgedankte Rijnlandse ton zoals te Sint-Andries – Molendorp (gem. Brugge)⁴⁶⁴ of van vlechtwerken mandconstructies zoals bijvoorbeeld langs de Paradijsweg te Zerkegem (gem. Jabbeke)⁴⁶⁵. Te Sint-Andries – Kosterijstraat (gem. Brugge) was als basis voor een ronde put een karrenwiel gebruikt; de eigenlijke bekisting bestond uit een reeks mannetje aan mannetje ingeheide aangepunte stukken hout⁴⁶⁶. Schaars zijn de waterputten waarbij de kern gevormd wordt door een uitgeholde boomstam. Dit type is daarentegen blijkbaar frequenter in de Antwerpse Kempen, met gemelde vondsten te Wijnegem, Hove, Poppel (gem. Ravels) en Kasterlee⁴⁶⁷. Toch wijzen voorbeelden uit Brecht - Zoegweg dat in het gebied ook waterputten met vierkante houten bekisting niet helemaal ontbraken tijdens de vroege middeleeuwen⁴⁶⁸. Vermeldenswaardig zijn ten slotte een aantal Karolingische ronde putten uit Roksem /Hoge Dijken (gem. Oudenburg); hun bovenbouw was opgetrokken uit bouwpuin afkomstig van de ruïnes van het laat-Romeinse *castellum* van Oudenburg⁴⁶⁹. In de noordwestelijke zone van de opgraving te Varsenare - d'Hooghe Noene (gem. Jabbeke) werd een omvangrijke structuur (diam. circa 10 m) aangesneden. De donkere vullingspakketten liepen heel wat minder diep en sporen van enige bekisting werden ook niet aangetroffen. De vullingen dekten enkele nederzettingssporen af. Vermoedelijk was de structuur – op een moment dat deze zone van de nederzetting niet langer voor het wonen werd aangewend – een drinkpoel voor het vee. Dergelijke vroegmiddeleeuwse drinkpoelen zijn ook aangetroffen op de sites Molendorp en Refuge te Sint-Andries (gem. Brugge) waar ze evenwel deel uitmaakten van omvangrijke grachtsystemen met plaatselijke uitdiepingen⁴⁷⁰.

Grachten en greppels:

Een opmerkelijk verschijnsel dat voor de vroege middeleeuwen vooralsnog enkel in Kust-Vlaanderen is geattesteerd is het relatief groot belang dat blijkbaar werd gegeven aan grachten en greppels bij de structurering van de ruimte. Vooral voor de laat-Merovingische site van Sint-Andries - Molendorp (gem. Brugge) en een deel van de Karolingische bewoningsfase van Sint-Andries - Refuge (gem. Brugge) worden de nederzettingarealen nagenoeg volledig omringd door dergelijke structuren⁴⁷¹. Het fenomeen is in de regio ook geattesteerd voor de volle middeleeuwen met vindplaatsen te Snellegem

⁴⁶⁰ Rogge 1981, 74-77.

⁴⁶¹ Hoorne & Sturtewagen 2006, 154-155.

⁴⁶² Hollevoet 2007, 225-226.

⁴⁶³ Lammens & Demeyere 2007, 141.

⁴⁶⁴ Hollevoet 2003a, 74.

⁴⁶⁵ Hollevoet *et al.* 1993.

⁴⁶⁶ Hillewaert & Hollevoet 2006, 130-131.

⁴⁶⁷ Eggermont *et al.* 2008, 20.

⁴⁶⁸ Verbeek & Delaruelle 2004, 269.

⁴⁶⁹ Hollevoet 1991a, 190-192; Aneca 1964.

⁴⁷⁰ Hollevoet 2003a, 74; Hollevoet & Hillewaert 2002.

⁴⁷¹ Hollevoet 2007, 226-227.



- Meersbeekstraat (gem. Jabbeke)⁴⁷², Oudenburg - ter Beke⁴⁷³ en Oostkamp - 't Zwarte Gat⁴⁷⁴ en is ook elders in Vlaanderen aangetroffen. Met het fenomeen van de zgn. sites met walgracht zal het in de late middeleeuwen bijzonder populair worden⁴⁷⁵. Aanvankelijk zullen deze structuren vooral ingestaan hebben voor de oppervlakkige afwatering van de nederzetting. In tweede instantie werd hen wellicht ook een afbakende functie toebedeeld. Later zou het evolueren naar een statussymbool.

-De stadswording

Auteur: Koen De Groot

Gegevens over de vroegmiddeleeuwse pre-stedelijke nederzettingen die de latere Vlaamse steden voorafgaan zijn momenteel ook nauwelijks uit het archeologisch onderzoek aanwezig. Volgens historische en topografische analyses hebben de meeste steden in het voormalige graafschap Vlaanderen en hertogdom Brabant een vroegmiddeleeuwse oorsprong⁴⁷⁶, terwijl het middeleeuwse Tongeren een evolutie kent uit een Romeinse stad. De Karolingische kern op de Brugse Burg, met de centraalbouwkern als middelpunt, kon via diverse opgravingen archeologisch aangetoond worden⁴⁷⁷. Maar over de prestedelijke ontwikkeling buiten grafelijke burcht zijn momenteel echter geen gegevens bekend⁴⁷⁸. Hetzelfde probleem stelt zich te Gent, waar wel de drie grote ontwikkelingspolen bekend zijn (de Sint-Baafs- en Sint-Pietersabdij en het Gravensteen), maar er tot nu toe nauwelijks informatie is over hoe de pre- en vroegstedelijke kern(en) er uitzagen en zich ontwikkeld hebben⁴⁷⁹. De ligging van de vroegmiddeleeuwse kern staat nog steeds deels ter discussie, alhoewel de overtuiging steeds groter wordt dat het oude Ganda zich aan de Sint-Baafsabdij bevond. Na de Vikinginval zou de Gentse *portus* verschoven zijn naar een halfcirkelvormige omgrachting op de Schelde, met de Sint-Janskerk (de latere Sint-Baafskathedraal) als centrum. Een tweede nederzetting ontwikkelde zich aan de voet van het Gravensteen en in de wijk Oudburg. Toch ontbreekt het grotendeels aan materiële sporen van deze ontwikkeling en blijven de aard, de ruimtelijke structuur en de evolutie van deze kernen onbekend.

Te Antwerpen is er heel wat discussie rond de situering van de oudste kernen en de dynamiek van de pre- en vroegstedelijke ontwikkeling⁴⁸⁰. Het is wel de enige stad waar belangwekkende nederzettingenresten opgegraven zijn. Van de Walle legde er tussen 1952 en 1961 op een vijftal sites rond het Steen en de aanpalende havenloodsen de restanten van de volmiddeleeuwse stad en de burchtversterking bloot⁴⁸¹. Vooral belangwekkend waren de vondsten van zeer goed bewaarde houtstructuren uit de 10de en 11de eeuw, zowel van verschillende gebouwen als van een straat. De dicht op elkaar geplaatste houtbouw bestaat uit een éénbeukig en een tweebeukig type.

Van de kleinere Vlaamse steden zijn er wel historische-topografische ontstaansmodellen ontwikkeld⁴⁸², maar meestal ontbreken echter de nodige archeologische bronnen om deze modellen te ondersteunen of verder te ontwikkelen. Enkel over de vroegste evolutie van Aalst is zowel vanuit historisch-topografische als archeologische hoek al onderzoek beschikbaar, dat zich de laatste jaren ook verder ontwikkeld heeft⁴⁸³. Een nieuwe synthese over de stadswording van Aalst is in voorbereiding⁴⁸⁴.

⁴⁷² Hollevoet 1992c, 231-232.

⁴⁷³ Hollevoet 1992e, 203.

⁴⁷⁴ Hollevoet 1995a, 208-212.

⁴⁷⁵ Verhaeghe 1981a, 1981b.

⁴⁷⁶ Verhulst 1999; Verhulst & Declercq 1989; De Meulemeester 1990b; Oost & Van Uytven 1990, Callebaut 1983.

⁴⁷⁷ De Witte 1991a; De Meulemeester & Matthys 1980; Devliegher 1991, 1996, 1997.

⁴⁷⁸ Van Houtte 1982; De Smet 1948.

⁴⁷⁹ Zie o.a. Laleman 1990, 2004; Laleman & Stoops 1996; Verhulst 1999; Verhulst & Declercq 1989, 1990.

⁴⁸⁰ Oost & Van Uytven 1990; Verhulst 1999; Herremans 2005.

⁴⁸¹ Van de Walle 1961, 2002.

⁴⁸² Verhulst 1999.

⁴⁸³ Callebaut 1983; De Groot 2000.

⁴⁸⁴ De Groot 2010.



De overige Brabantse steden, zoals Brussel, Leuven en Mechelen, kennen ten dele een latere ontwikkeling dan de Vlaamse steden, ook al is de kern van hun evolutie ook al in de 10de en 11de eeuw te situeren⁴⁸⁵. Archeologisch gezien is van hun vroegste fase echter niets bekend.

-Vol- middeleeuwse nederzettingsstructuren:

Auteurs: Yann Hollevoet†, Rica Annaert & Koen De Groot

Westvlaamse zandstreek en polders;

Hoewel een groot aantal sites bekend zijn in de polders is nog maar weinig geweten over de nederzettingsstructuren en de gebouwsporen die met deze sites uit de volle middeleeuwen in verband te brengen zijn. Dit is onder meer het gevolg van de technische problematiek gebonden aan het onderzoek van relatief grote oppervlaktes in het kleigebied. Daarenboven kwamen een aantal vindplaatsen aan het licht bij allerhande werken waardoor de informatie vaak te fragmentarisch is om een duidelijk beeld te vormen van de bewoningsstructuur. Heel wat vindplaatsen zijn enkel bekend door sporen in een profiel, verkleuringen en /of oppervlaktevondsten die bij ploegen aan het licht komen. Het vondstenmateriaal bestaat dan niet zelden vooral uit vrij grote hoeveelheden kenmerkend aardewerk uit de volle middeleeuwen maar vaak ook uit een relatief grote hoeveelheid dierenbot en enkels schaarse mogelijk vroegmiddeleeuwse aardewerkfragmenten die zouden kunnen wijzen op een oudere, wellicht niet permanente bewoning in de vroege middeleeuwen.

Sites die in het poldergebied min of meer vlakdekkend werden onderzocht zijn beperkt in aantal. Tot nog toe betreft het een site aan de Schaastraat in de vroegere gemeente Uitkerke (gem. Blankenberge)⁴⁸⁶, een vindplaats op het toekomstig bedrijventerrein SteenGoed te Oudenburg⁴⁸⁷ en twee sites aangetroffen langs de Kuipweg te Plassendale, in de Oostendse deelgemeente Zandvoorde⁴⁸⁸. Bij de plaatsing van de VTN-gastransportleiding kwamen in 1997 op Brugs grondgebied bewoningssporen uit de volle middeleeuwen aan het licht ten westen van de Patentestraat te Lissewege⁴⁸⁹ en vlakbij de Zeelaan te Dudzele⁴⁹⁰. Andere Brugse vindplaatsen situeren zich nabij de Herdersbrug te Dudzele⁴⁹¹, in de transportzone te Zeebrugge⁴⁹², in het achterhavengebied⁴⁹³ en op de Blauwe Toren te Sint-Pieters⁴⁹⁴. Verder zijn nog vindplaatsen aangesneden bij de bouw van een woonst te Oostkerke (gem. Damme)⁴⁹⁵, de plaatsing van een persleiding ten noorden van het Zuienkerkse dorpscentrum⁴⁹⁶ en bij graafwerken in de ruilverkavelingsgebieden Houtave⁴⁹⁷ en Paddegat⁴⁹⁸. Te Leffinge vormde de aanleg van een fietspad de aanleiding voor de lokalisatie van een nieuwe vindplaats⁴⁹⁹ en ook bij de werken voor de E-40 werden te Veurne - Beosterpoort bewoningssporen uit de volle middeleeuwen aangesneden⁵⁰⁰. De meeste vindplaatsen zijn evenwel bekend als oppervlakteconcentratie en kwamen aan het licht bij systematische veldkarteringen in de Westhoek⁵⁰¹,

⁴⁸⁵ Verhulst 1999.

⁴⁸⁶ Pype & Dewilde 2001, Pype 2002.

⁴⁸⁷ De Corte 2007.

⁴⁸⁸ Vanhoutte & Pieters 2003; Ongepubliceerde info Yann Hollevoet.

⁴⁸⁹ In 't Ven *et al.* 2005c.

⁴⁹⁰ In 't Ven *et al.* 2005b.

⁴⁹¹ Hillewaert & Hollevoet 1986, 1987, 144-147.

⁴⁹² Ongepubliceerd, info Yann Hollevoet.

⁴⁹³ Hillewaert 1986c, 1988c; Hillewaert & Hollevoet 1986, 1987, 1988.

⁴⁹⁴ Ongepubliceerd, info Yann Hollevoet.

⁴⁹⁵ Hillewaert 1986.

⁴⁹⁶ Hillewaert 1987.

⁴⁹⁷ Hollevoet 1991c.

⁴⁹⁸ Ongepubliceerd, info Yann Hollevoet.

⁴⁹⁹ Zeebroek *et al.* 2003.

⁵⁰⁰ Termote & Descheemaeker 1985, 1986; Termote 1993.

⁵⁰¹ Verhaeghe 1977.



het Leffingse (gem. Gistel en Middelkerke)⁵⁰², Oudenburg⁵⁰³, Uitkerke (gem. Blankenberge)⁵⁰⁴ en Oostkerke–bij-Brugge (gem. Damme)⁵⁰⁵.

Geen van de sites die op min of meer vlakdekkende wijze zijn onderzocht, leverden echt duidelijke huisplattegronden op. Enkel te Plassendale III lijken enkele kleinere configuraties te zijn aangetroffen die mogelijk in verband te brengen zijn met stallingen of schuurtjes⁵⁰⁶. Sommige vindplaatsen leveren wel relatief grote paalsporen op, maar vaak komen deze veeleer geïsoleerd voor zoals te Plassendale I (gem. Oostende)⁵⁰⁷ of Dudzele-Zeelaan (gem. Brugge)⁵⁰⁸. Wellicht zullen de muren van de hoofdgebouwen vooral zijn opgebouwd uit plaggen en rustte het dakgebinte grotendeels op deze plaggenconstructies met maar plaatselijk een ingegraven zware paal ter consolidatie van het geheel. In elk geval is uit het onderzoek van Oost-Souburg duidelijk gebleken dat plaggen op grote schaal als wezenlijk bestanddeel van de constructies werden gebruikt en onaangepaste onderzoekstechnieken kunnen er dan voor zorgen dat dergelijke moeilijk leesbare en vluchtige sporen bij de opgraving nauwelijks worden opgemerkt.

Vierpostenconfiguraties - mogelijk van spijkers – komen op zowat alle sites voor; in Uitkerke was één dergelijke structuur omringd door een circulaire greppelstructuur⁵⁰⁹ en wellicht gaat het hier dan ook mogelijk veeleer om de resten van een hooiopper⁵¹⁰; deze circulaire sporen komen wel vaker voor op sites uit de volle middeleeuwen op de zandgronden zoals bijvoorbeeld te Jabbeke⁵¹¹, Zerkegem (gem. Jabbeke)⁵¹² of Roksem (gem. Oudenburg)⁵¹³. In Plassendale I (gem. Oostende) zijn de aangetroffen vierpostenconfiguraties wellicht uit het einde van de vroege middeleeuwen te dateren.

Kuilen ontbreken niet op de meeste sites en in enkele gevallen hebben ze een min of meer rechthoekige vorm: zulke hutkomachtige configuraties zijn bekend van de sites Dudzele - Herdersbrug (gem. Brugge)⁵¹⁴, Veurne - Beosterpoort⁵¹⁵ en Oudenburg⁵¹⁶; hun juiste functie blijft onduidelijk. Een groter exemplaar werd mogelijk aangesneden te Zuienkerke⁵¹⁷. Te Veurne, op de site van de veronderstelde ringwalburcht werd dan weer in de vlaknederzetting zelf een cluster van dergelijke elkaar deels overlappende structuren met uitgegraven vloerniveau aangetroffen; op basis van de opgravingsresultaten werd wel een voor discussie vatbare hypothetische reconstructie van het geheel voorgesteld⁵¹⁸. Voor het overige zijn de meeste kuilen aangetroffen op de verschillende Vlaamse sites veeleer min of meer afgerond; enkele fraaie voorbeelden komen voor op de site van Plassendale III maar hun functie blijft onduidelijk en ze worden veeleer geïnterpreteerd als opgevolde depressies⁵¹⁹. Een aantal hoekige kuilen in de Zeebrugse achterhaven zijn dan weer in verband te brengen met de winning van veen⁵²⁰; sporen van deze activiteit waren in het gebied tot nog toe vooral bekend uit de late middeleeuwen⁵²¹.

⁵⁰² Pieters *et al.* 2006.

⁵⁰³ Hollevoet 1985a.

⁵⁰⁴ Vanhove 1987.

⁵⁰⁵ Hillewaert 1984.

⁵⁰⁶ Vanhoutte & Pieters 2003.

⁵⁰⁷ Ongepubliceerd, info Yann Hollevoet.

⁵⁰⁸ In 't Ven *et al.* 2005b.

⁵⁰⁹ Pype & Dewilde 2001.

⁵¹⁰ Jurgens 2006a, 2006b.

⁵¹¹ Hollevoet 2002a.

⁵¹² Ongepubliceerd, info Yann Hollevoet.

⁵¹³ De Meulemeester & Dewilde 1987a, 1987b.

⁵¹⁴ Hillewaert & Hollevoet 1987, 144-147.

⁵¹⁵ Termote & Descheemaeker 1985, 1986.

⁵¹⁶ De Corte 2007, 217.

⁵¹⁷ Hillewaert 1987.

⁵¹⁸ De Meulemeester 1980.

⁵¹⁹ Vanhoutte & Pieters 2003.

⁵²⁰ De Maeyer & Huyghe 2007.

⁵²¹ Hillewaert 1987, 1988.

Belangrijk is dat de meeste sites grachten en greppels vertonen: ze lijken soms de site te begrenzen, zoals bij de site Lissewege- Patentestraat (gem. Brugge)⁵²² of op te delen in verschillende sectoren wat het geval lijkt te Oudenburg⁵²³. We komen er nog uitvoering op terug voor de sites op de zandgronden waar deze structurering in het grachtenpatroon nog opvallender is. De meeste grachten en greppels in de polders zullen ongetwijfeld ook een afwaterende functie gehad hebben. Vaak is evenwel nauwelijks enige conclusie te trekken omtrent aard en precieze functie van de aangesneden grachtstructuren; dit is onder meer het geval bij het onderzoek langs de Kuipersscheeweg in het natuurreservaat van de Uitkerkse Polders te Blankenberge⁵²⁴ of in de Zeebrugse achterhaven⁵²⁵. Voor de drinkwatervoorziening was men wellicht voor een deel aangewezen op de diepere grachtstructuren. Daarnaast speelden ook echte waterputten of poelen een belangrijke rol; resten ervan zijn onder meer geattesteerd te Oudenburg⁵²⁶ en te Uitkerke (gem. Blankenberge)⁵²⁷ maar ze lijken dan weer te ontbreken op andere vindplaatsen zoals bijvoorbeeld Plassendale I (gem. Oostende)⁵²⁸.

Is onze kennis van de volle middeleeuwse bewoning in de kustvlakte zelf zeer beperkt dan geldt dit minder voor het aangrenzende zandgebied. Daar zijn mede door het intensief onderzoek naar vroegmiddeleeuwse nederzettingen ook bewoningskernen uit de volle middeleeuwen in kaart gebracht. Deze verschillen in menig opzicht van wat doorgaans meer landinwaarts werd aangetroffen. Zo valt op dat in de regel de huizen geen uitgesproken bootvormige plattegrond. Enkel te Sijsele - Veldhoek (gem. Damme) zou mogelijk het onvolledig grondplan van een constructie aangetroffen zijn met tenminste één licht gebogen wand⁵²⁹. De vondst van een volledige plattegrond achter de Brugse *Refuge* illustreert evenwel duidelijk dat sommige grondplannen gekenmerkt kunnen geweest zijn door de gecombineerde toepassing van rechte en gebogen lange wanden; voor het overige betreffen de andere gebouwsporen uit de volle middeleeuwen steeds drieschepige constructies die duidelijke in de traditie liggen van hun Karolingische voorgangers op dezelfde site⁵³⁰. Dit is ook het geval bij de andere vindplaatsen onderzocht in de regio. We denken hier in de eerste plaats aan de vindplaats aan de Meersbeekstraat te Snellegem (gem. Jabbeke)⁵³¹ of aan deze langs de Zeeweg te Roksem (gem. Oudenburg)⁵³². De constructieresten aangetroffen bij het onderzoek op het terrein Ter Beke in Oudenburg was daarentegen maar voor een deel drieschepig; het oostelijk uiteinde was wellicht veeleer eenschepig⁵³³. Ten slotte leverde de vindplaats Oostkamp - 't Zwarte Gat aanwijzingen voor een tweeschepige constructie die op een bepaald moment vervangen werd door een eenschepig gebouw. Op een bijerf werden dan weer resten aangetroffen van een mogelijk drieschepig gebouw⁵³⁴. Onvolledige gebouwplattegronden uit de volle middeleeuwen zijn ten slotte ook bekend uit een beperkt onderzoek aan de Voshoek te Kortemark⁵³⁵ en uit de grootschalige opgravingen op de site van het opperhof van de Hoge Andjoen te Werken (gem. Kortemark) dat door dendrochronologie gedateerd werd na 975 AD⁵³⁶.

De bijgebouwtjes zelfs sluiten perfect aan bij de nevenstructuren uit de oudere vroegmiddeleeuwse bewoningskernen als uit de volmiddeleeuwse sites in de polders: vierpostenconfiguraties die te interpreteren zijn als spijkers of spiekers en als hooibergen of paalschuren.

⁵²² In 't Ven *et al.* 2005c.

⁵²³ De Corte 2007, 216-217.

⁵²⁴ Info Joke Verkeyn.

⁵²⁵ Patrouille 2002.

⁵²⁶ De Corte 2007, 218.

⁵²⁷ Pype 2002, 34.

⁵²⁸ Info Yann Hollevoet.

⁵²⁹ In 't Ven *et al.* 2005a.

⁵³⁰ Hollevoet & Hillewaert 2002, 200-202.

⁵³¹ Hollevoet 1992c.

⁵³² De Meulemeester & Dewilde 1987b.

⁵³³ Hollevoet 1992e.

⁵³⁴ Hollevoet 1995a.

⁵³⁵ Dewilde & Wyffels 2004.

⁵³⁶ Vanthournout 1996.



Opmerkelijk is dat de meeste sites uit de volle middeleeuwen die de voorbije jaren op de zandgronden van westelijk Vlaanderen werden onderzocht vaak gekenmerkt worden door de aanwezigheid van heel wat grachten en greppels die de nederzettingsstructuur duidelijk domineren. Dit was al het geval bij de twee laat-Merovingische tot vroeg-Karolingische bewoningskernen in de verkaveling Molendorp te Sint-Andries (gem. Brugge) en de westelijke kern van de Karolingische site van de Brugse Refuge maar dit blijkt nog duidelijker uit de bewoningssporen uit de volle middeleeuwen op dezelfde site⁵³⁷. Met de tijd worden dergelijke grachtstructuren steeds belangrijker bij de afbakening van de leefruimte. Het fenomeen is ook opmerkelijk bij de site langs de Meersbeekstraat te Snellegem (gem. Jabbeke)⁵³⁸, te Oudenburg - Ter Beke⁵³⁹ en bij de iets jongere vindplaats van Oostkamp - 't Zwarte Gat⁵⁴⁰. Hoewel deze structuren ongetwijfeld ook een begrenzend en afwaterende functie gehad zullen hebben moet dit verschijnsel ons inziens vooral een symbolische betekenis gehad hebben. Door zich te gaan omringen met grachten ging men over tot een symbolische toeëigening van ruimte. Dit ging gepaard met het beperken van de toegangen; het was de bewoner zelf die bepaalde waar en hoe het woongebied kon betreden worden. Hierdoor creëerde men als het ware een privaat gebied dat in oppositie stond tot de meer toegankelijke ruimte van akkers, weiden en bossen daarrond. Deze toeëigening van ruimte zal oorspronkelijk vooral een mentaal proces geweest zijn dat pas veel later een weerslag zou vinden in de eigenlijke bezitsverhoudingen. Wel is het fenomeen mogelijk ook in verband te brengen met een zich ontluikend individualisme en het verschijnen van een drang naar meer privacy. Ten slotte moet men het mogelijk zien als een reactie op de meer dirigistische invulling zowel van het eigenlijke landschap als van de sociale ruimte van de menselijke gemeenschap die het feodalisme ongetwijfeld kenmerkte. Het waren in elk geval zgn. sites met walgracht *avant la lettre*.

Oost-Vlaamse zandstreek

Uit de volle middeleeuwen zijn in de Oost-Vlaamse zandstreek in de regio rond Gent zijn de laatste jaren heel wat landelijke sites opgegraven. Voor de 10de eeuw is er vooral informatie uit Merelbeke-Caritas, waar een groepering van houtbouwconstructies en hutkommen ten dele een voormalige vroegmiddeleeuwse begraafplaats innam⁵⁴¹. Het betreft vrij grote, rechthoekige eenschepige gebouwen. De aanwezigheid van vier hutkommen in de nabijheid van een hoofdgebouw is opvallend. Het betreft drie uitgegraven structuren met telkens één paal centraal aan de korte zijde. Een vierde hutkom had een merkwaardige ronde vorm, met een centrale paal en vier wandpalen. Zeer recent werd te Sint-Denijs Westrem - Flanders Expo eveneens een 10de of vroeg-11de-eeuwse houtbouw aangesneden, evenals enkele waterputten in een verder verstoorde zone⁵⁴². Het betrof een bijzondere langwerpige, tweeschepige constructie van een onbekend type.

Uit de 11de en vooral 12de eeuw zijn heel wat meer nederzettingsgegevens uit de Oost-Vlaamse zandstreek voorhanden. De best bewaarde voorbeelden zijn twee erven die aangetroffen zijn te Aalter-Langevoorde⁵⁴³. Ze worden vooral gekenmerkt door de aanwezigheid van telkens een grote rechthoekige, driebeukige houtbouw, bestaande uit een ruime middenbeuk en ontubbelde palenkoppels aan de zijkanten. Dit imposant gebouwtype werd ook al dan niet partieel aangetroffen op 11de- of 12de-eeuwse sites te Zele-Zuidelijke Omloop⁵⁴⁴, Merendree-Molenkouterslag⁵⁴⁵, Belsele-Mierennest⁵⁴⁶; Sint-Denijs Westrem-Vliegplein⁵⁴⁷ en Evergem-Spoorwegstraat⁵⁴⁸. Te Maldegem-

⁵³⁷ Hollevoet 2007.

⁵³⁸ Hollevoet 1992c.

⁵³⁹ Hollevoet 1992e.

⁵⁴⁰ Hollevoet 1995a.

⁵⁴¹ De Clercq *et al.* 2002, 2004; De Groot *et al.* 2007.

⁵⁴² Hoorne *et al.* 2008.

⁵⁴³ De Clercq & Mortier 2001, 2002.

⁵⁴⁴ Mortier *et al.* 2003.

⁵⁴⁵ Van Hee & Hoorne 2006b.

⁵⁴⁶ Van Vaerenbergh & Van Roeyen 2007.

⁵⁴⁷ Bourgeois & Verhaeghe 1986.

⁵⁴⁸ Bourgeois *et al.* 1989.

Kanunnik Andrieslaan werden de restanten van een woonstalhuis aangetroffen van een onbekend, tweebeukig type, dat gedateerd wordt midden 11de -midden 12de eeuw⁵⁴⁹.

Oost- en West-Vlaamse zandleem- en leemstreek

Nederzettingsresten uit de volle middeleeuwen in de Oost- en West-Vlaamse zandleem- en leemstreek zijn beperkt in aantal. Te Ename werden in de jaren 1980 en 1990 opgravingen verricht op de abdijsite van Ename, waar ook talrijke oudere sporen van de zogenaamde *portus* opgegraven werden⁵⁵⁰. De talrijke grachten en kuilen die in en rond de stenen *portuskerk* zijn aangetroffen, kunnen op basis van historische, natuurwetenschappelijke en stratigrafische gegevens in vier occupatiefasen onderverdeeld worden⁵⁵¹. Vooral uit de oudste occupatiefase uit het laatste kwart van de 10de eeuw zijn talrijke paalkuilen aangetroffen, maar door de talloze doorsnijdingen is geen enkele bouwplattegrond te herkennen. Enkel een rechthoekige hutkom met vier hoekpalen was goed bewaard⁵⁵². Onder de Sint-Salvatorkerk werd een 19m lange rij van zware palen om de 2m vrijgelegd, die mogelijk de centrale nokstaander vertegenwoordigt van een groot tweebeukig gebouw⁵⁵³. Te Wielsbeke-Vaartstraat, gelegen op de rand tussen de zand- en de zandleemstreek, werden twee erven ten dele aangesneden, waarbinnen een grachtenstructuur de restanten van twee bouwplattegronden uit de 10de of 11de eeuw tevoorschijn kwamen, waarvan een duidelijk eenschepige houtbouw en een onzekere tweeschepige structuur⁵⁵⁴.

Voor de zandleem- en leemstreek is enkel in Erembodegem-Zuid IV een grote rechthoekige drieschepige houtbouw uit de 12de/vroege 13de eeuw opgegraven⁵⁵⁵, van het type dat goed bekend is uit de zandstreek. Het sneed ten dele een iets ouder gebouw met een langwerpige tweebeukige plattegrond, vergelijkbaar met wat in Sint-Denijs Westrem -Flanders Expo zone 3 is opgegraven⁵⁵⁶.

Kempen en Limburgse zandleemregio

Uit de regio van de Antwerpse Kempen zijn de laatste 15 jaar heel wat gegevens verzameld over de landelijke nederzettingen uit de volle middeleeuwen. Meestal betreft het nederzettingen die al bewoond waren in de vroege middeleeuwen en die verlaten werden in de loop van de 12de of in de vroege 13de eeuw. Op deze sites zijn steeds één of meerdere huisplattegronden van het bootvormige type opgegraven, dat gekenmerkt wordt door één, twee of drie gebinten in een rechte lijn en twee palen aan elke korte zijde: drie gebouwen uit de 10de-11de eeuw te Oud-Turnhout-De Blokken⁵⁵⁷, negen exemplaren uit dezelfde periode te Hove-Cueteghem⁵⁵⁸, één uit Wijnegem-Steenakker⁵⁵⁹, één 11de-12de-eeuwse plattegrond uit Grobbendonk-Ouwen⁵⁶⁰, te Geel⁵⁶¹ en te Edegem-Buizegem⁵⁶², vier plattegronden uit de 11de-12de eeuw zowel te Brecht-Zoegweg als te Ekeren-Het Laar⁵⁶³ en maar liefst negentien plattegronden uit Brecht-Hanepad, te situeren tussen de 10de en de vroege 12de eeuw⁵⁶⁴. Opvallend te Brecht-Hanepad naast de grote hoeveelheid bouwplattegronden is het feit dat nog drie andere bouwtypes er voorkomen. Vier grote, rechte driebeukige gebouwen uit de 10de-11de eeuw zijn vergelijkbaar met het Karolingisch exemplaar uit Poppel, en zijn van een type waarvan verschillende 11de-12de -eeuwse exemplaren gevonden zijn te Wijnegem-Steenakker⁵⁶⁵ en dat ook

⁵⁴⁹ Pype 2007.

⁵⁵⁰ Callebaut 1985b, 1986, 1987, 1991, 1992; De Groote 2008.

⁵⁵¹ De Groote 2008, 44-47.

⁵⁵² Callebaut 1987.

⁵⁵³ De Groote 2008, 44-45

⁵⁵⁴ Hoorne 2006.

⁵⁵⁵ Van de Vijver *et al.* 2008.

⁵⁵⁶ Hoorne *et al.* 2008.

⁵⁵⁷ Annaert 2000.

⁵⁵⁸ Verhaert & Annaert 2003a.

⁵⁵⁹ Cuyt 1987; Cuyt & Annaert 1991.

⁵⁶⁰ Annaert & Vervoort 2003.

⁵⁶¹ Ooms *et al.* 2006.

⁵⁶² Vandeveld *et al.* 2007.

⁵⁶³ Verbeek & Delaruelle 2004.

⁵⁶⁴ Verbeek & Delaruelle 2004.

⁵⁶⁵ Cuyt 1986.



bekend is uit Oost-Vlaanderen (*supra*). Daarnaast zijn te Brecht-Hanepad ook twee tot nu toe niet bekende plattegrondtypes aangetroffen: vier tweebeukige gebouwen en twaalf gebouwen van een type met wandgreppel.

In groot contrast met de vrij grote hoeveelheid gegevens uit de Antwerpse Kempen staat het feit dat de volmiddeleeuwse rurale nederzettingen in Limburgse Kempen nog een compleet onbekende factor zijn. Hoewel het aantal rurale sites redelijk hoog lijkt, dient toch opgemerkt dat de kennis en studie van de algemene nederzettingenontwikkeling in de Kempen op een zeer laag peil staat in vergelijking met wat in de Nederlandse Kempen aan onderzoek gebeurd is.

Ook de rurale bewoning van de volle middeleeuwen in de Limburgse zandleemregio is nauwelijks bekend. Uit Herk-de-Stad is een door grachten omzoomd woonerf met huisplattegrond van een drieschepig boothuistype bekend dat dateert uit de 12de eeuw⁵⁶⁶. Vondsten en sporen die wijzen op nederzettingenresten uit de volle middeleeuwen zijn recent aangetroffen te St.-Truiden-Sluisberg⁵⁶⁷ en te Tongeren-Rutten⁵⁶⁸.

3.2.2 Levenscycli en religie

-Grafvelden

Auteur: Rica Annaert

Vroege middeleeuwen

Nog niet zo lange tijd geleden leek de vroeg- en volmiddeleeuwse archeologie in Vlaanderen beperkt tot het onderzoek van Merovingische grafvelden. Pas in de jaren 1980 kwam onder impuls van voornamelijk Nederlands onderzoek (opgravingen Dorestad en Dommelen met het daaruit voortvloeiende Kempenproject) ook het onderzoeksthema 'nederzettingen' in de schijnwerper (zie verder hoofdstuk nederzettingen). De eerste inventaris van de Merovingische begraafplaatsen in België zag al het daglicht in 1949⁵⁶⁹. Later volgde een exhaustieve opname van Merovingische grafvondsten in de repertoria van het Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België⁵⁷⁰. Regionale inventarissen bleven evenmin uit en waren in vele gevallen het onderwerp van meestal niet-gepubliceerde licentiaatsthesisen⁵⁷¹. Dergelijke inventarissen zijn echter niet kritiekloos te raadplegen. Veel waarnemingen uit het verleden gebeurden op een moment dat de vroegmiddeleeuwse archeologie nog in de kinderschoenen stond. In het repertorium van de Merovingische begraafplaatsen wordt één derde van de Vlaamse vindplaatsen in vraag gesteld⁵⁷².

Deze inventarissen vormden niet echt een keerpunt in het onderzoek van de vroegmiddeleeuwse grafvelden. Vondsten van nieuwe grafvelden waren schaars en niet zelden bemoeilijkten heel wat problemen de wetenschappelijke interpretatie van de data. In de meeste gevallen waren de skeletresten nog nauwelijks bewaard terwijl vaak de graven zelf soms in een relatief ver verleden al ten prooi waren gevallen aan plunderingen. Daarenboven moest men zich vaak beperken tot het onderzoek van delen van de oorspronkelijke grafvelden waarvan de exacte uitgestrektheid moeilijk of niet meer te achterhalen was. De beperkingen inherent aan dit soort opgravingen lieten dan ook nauwelijks toe de nieuwe inzichten gerezen bij het grafveldenonderzoek in het buitenland, te toetsen aan het nieuwe gegevensbestand. Dit uit zich in het feit dat wetenschappelijke synthesewerken over Merovingische grafvelden in Vlaanderen uiterst schaars zijn en vooral regionaal gericht: nl. een eerste poging om bijzondere kenmerken voor de Noord-Belgische grafvelden te bundelen⁵⁷³, een studie over

⁵⁶⁶ Wouters *et al.* 1999b.

⁵⁶⁷ Pauwels & Van den Hove 2005, 2006.

⁵⁶⁸ Pauwels 2006.

⁵⁶⁹ Roosens 1949.

⁵⁷⁰ Bauwens-Lesenne 1962, 1963, 1965, 1968; Desittere 1963.

⁵⁷¹ Brees 1993; Carlier 1989; Claassen 1958; Heymans 1978; Marynissen 1980; Van Der Gucht 1979, 1983.

⁵⁷² Roosens 1949.

⁵⁷³ Roosens 1968.

de Scheldevallei⁵⁷⁴ en een studie over het Nederlandse Noord-Brabantse gebied waarin ook enkele grafvelden van over de Belgische rijksgrens aan bod komen⁵⁷⁵.

Het aantal onderzochte begraafplaatsen is in elk geval relatief laag gebleven. Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn maar een 15-tal grafvelden het onderwerp geweest van een min of meer systematisch onderzoek⁵⁷⁶. Van de oudere onderzoeken vormden er enkele het onderwerp van uitvoerige publicaties: Beerlegem (O.-VI.)⁵⁷⁷, Borsbeek (Ant.)⁵⁷⁸, Engelmanshoven (Limb.)⁵⁷⁹, Grobbendonk (Ant.)⁵⁸⁰, Grobbendonk-Ouwen⁵⁸¹, Rosmeer (Limb.)⁵⁸² en Velzeke⁵⁸³. Over de necropolen van Neerhespen (VI.-Br.)⁵⁸⁴, Orsmaal-Gussenhoven (VI.-Br.)⁵⁸⁵, Ophoven (Limb.)⁵⁸⁶ en Waasmunster-Kloosterbos (O.-VI.)⁵⁸⁷ verschenen maar enkele korte nota's.

In de literatuur vinden we het spoor terug van kleinere grafveldonderzoeken uit de jaren '80 te Asper (O.-VI.)⁵⁸⁸ en te Erps-Kwerps (VI.-Br.)⁵⁸⁹; deze laatste was ingeplant in en vlakbij de ruïnes van een gebouw dat wellicht toe hoorde aan een Romeins villacomplex. Recent onderzoek te Erps-Kwerps Villershof bracht dit grafveld terug in de literatuur⁵⁹⁰.

Een enkel grafveld blijkt in alle onbekendheid onderzocht door amateurs. Zo kwam zeer recent een klein onbekend Merovingisch grafveld in Zandhoven-Pulle aan het licht dat in de jaren 1980-1990 onderzocht bleek door een amateur. Het rijke vondsten- en fotomateriaal (in privébezit) dient nog volledig onderzocht te worden.

Te Kruishoutem-Kapellekouter (O.-VI.) kwamen bij het onderzoek van een jongere begraafplaats ook enkele vroegmiddeleeuwse graven aan het licht; ze dagtekenen zowel uit de Merovingische als uit de Karolingische periode en werden aangetroffen in associatie met enkele gebouwssporen⁵⁹¹. Over het vijftal graven dat zich in Varsenare aan de rand van de vroegmiddeleeuwse nederzetting bevond, heerst nog onduidelijkheid: enkel in het centrale N-Z gerichte graf was skeletmateriaal zichtbaar. In de andere graven tekende zich enkel een houten kist af. Bijgaven waren niet aanwezig wat mogelijk wijst op een jongere fase van de vroege middeleeuwen⁵⁹². Van de in 2000 aangesneden vroegmiddeleeuwse begraafplaats te Merelbeke waren de meeste bijzettingen niet voorzien van grafgiften; wel laten een aantal vondsten aangetroffen in de opvullingspakketten van jongere graven en een laat-Merovingisch vrouwengraf vermoeden dat het grafveld teruggaat tot een oudere kern die bij de latere bijzettingen grotendeels verstoord werd⁵⁹³. Ten slotte valt de vondst nog te vermelden van een uitgestrekte Merovingische begraafplaats te Broechem (Ranst, Antw.); hier zijn de voorbije jaren ca. 400 bijzettingen – zowel inhumatiegraven als crematies – onderzocht en het aan de gang zijnde onderzoek zal moeten uitmaken hoe uitgestrekt deze necropool is en tot welke periode de meeste bijzettingen kunnen gerekend worden⁵⁹⁴.

⁵⁷⁴ Van Doorselaer 1977.

⁵⁷⁵ Verwers 1987.

⁵⁷⁶ Min of meer geïsoleerde grafcomplexen werden hier buiten beschouwing gelaten.

⁵⁷⁷ Roosens & Gyselinck 1975.

⁵⁷⁸ De Boe 1970.

⁵⁷⁹ de Schaetzen & Vanderhoeven 1954; Vanderhoeven 1977.

⁵⁸⁰ Janssens & Roosens 1963; Janssens 1964.

⁵⁸¹ Mertens 1976, 14-27; Mertens *et al.* 1977.

⁵⁸² Roosens & Vanderhoeven 1952; Roosens 1976b, 1978b; Roosens *et al.* 1976.

⁵⁸³ Van Durme 1972.

⁵⁸⁴ Lodewijckx 1990a, 1990b, 1991, 45-46.

⁵⁸⁵ Boschmans & Verbeeck 1991.

⁵⁸⁶ Roosens 1976a, 1977b, 1978a.

⁵⁸⁷ Van Roeyen 1996.

⁵⁸⁸ Rogge 2007.

⁵⁸⁹ Verbeeck 1994b.

⁵⁹⁰ Delrue 2006.

⁵⁹¹ Rogge 1993b.

⁵⁹² Hollevoet 2002b.

⁵⁹³ De Clercq *et al.* 2002, 2004.

⁵⁹⁴ Annaert 2003a, 2007; Annaert & van Heesch 2004.



In 2006 leidde een noodonderzoek tijdens de herinrichtingswerken van de N730 in het centrum van Munsterbilzen tot de ontdekking van een aantal boomstamgraven zonder verdere bijgaven. Een eerste interpretatie laat toe deze graven als Karolingisch te bestempelen⁵⁹⁵. Ook te Huizingen bevond zich een houten boomstamkist op de plaats waar een houten kerkbouw de latere kerkfasen vooraf ging⁵⁹⁶. Zeer recentelijk werd een Merovingisch grafveld aangesneden tijdens noodonderzoek binnen het areaal van de Romeinse *vicus* te Asse⁵⁹⁷.

De schaarste aan opgravingen van nieuwe grafvelden zette sommigen er toe aan hun aandacht te concentreren op de inventarisatie en de publicatie van oude vondsten. Soms beschikte men voor deze over voldoende gegevens om voor heel wat graven een min of meer volledige grafinventaris samen te stellen, zoals bijvoorbeeld te Sint-Gillis-bij- Dendermonde⁵⁹⁸. Vaker waren de beschikbare gegevens zo weinig talrijk dat men zich moest beperken tot de opstelling van een vondstencatalogus waarin de bijzondere stukken en de kostbaarheden een prominente rol kregen; we vermelden hier bijvoorbeeld de publicaties over de grafvondsten van Lutlommel⁵⁹⁹ of Lede⁶⁰⁰. Van bescheidenere aanpak waren de studies omtrent de vondsten uit het grafveld van Brecht-*Eindhovenakker* (Ant.)⁶⁰¹, Denderwindeke⁶⁰² of dat van Muizen-Slagveld bij Mechelen (VI.-Br.)⁶⁰³. Van andere grafvelden bleef enkel een melding over zoals Gingelom (Limb.)⁶⁰⁴ en Hoogstraten-Meer *Hoog Eind* (Ant.)⁶⁰⁵.

Daarnaast werd ook aandacht besteed aan specifieke deelaspecten van het vroegmiddeleeuwse grafveldenonderzoek zoals bijvoorbeeld de gedamasquineerde gordelplaten en -beslagen die zeer frequent zijn in de meeste Merovingische begraafplaatsen⁶⁰⁶, een studie van Merovingische glasproductie op basis van glascollecties uit begraafplaatsen⁶⁰⁷ en een studie van het aardewerk uit grafvelden in de Scheldevallei⁶⁰⁸. Een gelijkaardig deelonderzoek omvat studies van bepaalde bijzondere grafcontexten in afwachting van de volledige eindpublicatie⁶⁰⁹. Dergelijke deelstudies met betrekking tot materiaalonderzoek blijken ook geliefd thema voor licentiaatsverhandelingen⁶¹⁰.

Een interdisciplinaire benadering van het vondstenmateriaal uit Merovingische graven, die een belangrijke bijdrage levert tot het interpreteren van bepaalde grafrituelen, het bepalen van de herkomst van sommige vondsten of het begrijpen van de dagdagelijkse gebruiken van de Merovingische mens, is een heel recent gegeven. Uitzondering geldt voor de korte bijdragen over het textielonderzoek van grafvondsten uit Beerlegem⁶¹¹, metaalanalyses van een *fibula* uit Beerlegem⁶¹² en het dendrochronologisch onderzoek op een graf eveneens uit Beerlegem⁶¹³.

Archeozoologische en antropologische studies zijn schaars maar deze schaarste staat ook in verband met het feit dat van weinig grafvelden het botmateriaal bewaard bleef⁶¹⁴. Nog recenter is de (voorlopig

⁵⁹⁵ De Winter 2007.

⁵⁹⁶ Bal 1989.

⁵⁹⁷ Magerman *et al.* 2008.

⁵⁹⁸ Van Doorselaer 1958; Van der Gucht 1980..

⁵⁹⁹ Van Bostraeten 1964, 1965.

⁶⁰⁰ Van der Gucht 1991a.

⁶⁰¹ Van Impe 1976a.

⁶⁰² Beeckmans & Welleman 1985.

⁶⁰³ Vandenberghe 1983.

⁶⁰⁴ Lux 1978.

⁶⁰⁵ Van Impe & Roche 1977.

⁶⁰⁶ Trenteseau 1966; Roosens 1981, 1982a, 1982b, 1985a.

⁶⁰⁷ Delrue 2005.

⁶⁰⁸ Van Der Gucht 1981a.

⁶⁰⁹ Annaert & van Heesch 2004; Delrue & Hoorne 2006; Roosens 1959, 1969; Roosens & Van Doorselaer 1966; Van Doorselaer 1991; Verbeeck 1988.

⁶¹⁰ Trenteseau 1964; Coene 1967; Imbrechts 2007; Gits 2007; Van Bellingen 1988, 1989, 1992.

⁶¹¹ Lefève 1959.

⁶¹² Thomas-Goorieckx 1970.

⁶¹³ Roosens 1977a.

⁶¹⁴ Charlier 1994, 1995, 1996; Janssens & Roosens 1963; Verbeeck *et al.* 1994.

beperkte) antropologische studie van menselijke crematieresten⁶¹⁵. Het recent onderzochte grafveld te Broechem opent volop nieuwe perspectieven voor een interdisciplinaire aanpak in het grafveldenonderzoek: ¹⁴C-onderzoek op de crematieresten, antropologische studie van de crematieresten en bewaarde skeletresten, archeozoologisch onderzoek van de meegegeven dierlijke resten in crematiegraven, studie van bewerkt bot- en hoornmateriaal uit de crematiegraven, onderzoek op de in de ijzercorrosie ingekapselde insecten- en madenresten, textielonderzoek van de gemineraliseerde textielresten⁶¹⁶, analyse van de granaatsteen, anthracologisch onderzoek van de houtskoolresten uit de brandrestengraven, paleobotanisch onderzoek op de inhoud van het aardewerk of de grafvullingen, enz.

Terwijl in de oude opgravingsrapporten voornamelijk aandacht geschonken is aan de beschrijvende catalogus van de individuele grafvondsten die diende als basis voor een situering van het grafveld in tijd en ruimte, gaat zeer recentelijk de aandacht ook naar de socioculturele aspecten van het grafveldenonderzoek waarvan de vondsten en toegepaste grafrituelen duiding kunnen geven over de evolutie van migratie en kolonisatie en de maatschappelijke achtergronden ervan⁶¹⁷. De studie naar christelijke invloeden in de Merovingische grafcontexten is ingezet door de boegbeelden van de vroegmiddeleeuwse Belgische archeologie J. Mertens en H. Roosens⁶¹⁸.

In navolging van buitenlandse onderzoeken (o.a. de *Burial Archaeology* in Groot-Brittannië) creëert het recente grafveldenonderzoek nieuwe onderzoeksvragen waarvan de antwoorden een beter inzicht zullen bieden in de leefwereld van de vroege middeleeuwen. Analyse van de ruimtelijke structuur van het grafveld, de geografische inplanting, de toegepaste rituelen, de al dan niet gender gerichte samenstelling van de bijgaven, ... leggen een link naar de maatschappelijke structuur van de samenleving en kunnen bepaalde sociale hiërarchische netwerken tussen gemeenschappen aan het licht brengen⁶¹⁹. Sporadisch werd vroeger wel gezocht naar een link tussen bewoningskernen al dan niet bekend uit de schriftelijke bronnen en bepaalde grafvelden⁶²⁰.

Aansluitend bij het onderzoek van de necropolen is in het verleden ook heel wat aandacht gegaan naar de vroegmiddeleeuwse kerkgebouwen waarin begravingen niet ontbreken: Grobbendonk-Ouwen (Ant.)⁶²¹, Herk-de-Stad-Donk (Limb.)⁶²², Huizingen (VI.-Br.)⁶²³, Kobbegem (VI.-Br.)⁶²⁴, Landen⁶²⁵, Leuven St.-Peters (VI.-Br.)⁶²⁶, Roksem (W.-VI.)⁶²⁷. Ook bij de opgravingen van de grafvelden te Kruishoutem (O.-VI.)⁶²⁸ en Merelbeke (O.-VI.)⁶²⁹ kwamen sporen van een houten constructie, mogelijk een bedehuis, aan het licht.

De aanleg van vloerverwarmingssystemen in bestaande kerkgebouwen biedt de archeologen vaak de gelegenheid om een (beperkt) inzicht te krijgen in de bouwgeschiedenis van vele parochiekerken. Vaak blijkt een vroegmiddeleeuwse fase in de vorm van een eenvoudig houten zaalkerkje de romaanse en Gotische bouwfasen vooraf te gaan. Bij dergelijke opgravingen komen nu en dan ook

⁶¹⁵ Bijdrage door Marit Vandenbruaene in Annaert 2003b.

⁶¹⁶ Walton-Rogers 2007.

⁶¹⁷ Van Doorselaer & Opsteyn 1999, 2000; Annaert 2005; Rogge 2007; Verbeeck 1996.

⁶¹⁸ Roosens 1985b.

⁶¹⁹ Sevenants 2006.

⁶²⁰ Roosens 1973; Van Bostraeten 1972.

⁶²¹ Mertens 1976, 14-27.

⁶²² Van Impe *et al.* 1987.

⁶²³ Bal 1989.

⁶²⁴ Van Bellinghen 2004, 2005.

⁶²⁵ Mertens 1976; Erven 1981.

⁶²⁶ Mertens 1958.

⁶²⁷ Hollevoet 1991a.

⁶²⁸ Rogge 1993a.

⁶²⁹ De Clercq *et al.* 2004.



vroegmiddeleeuwse graven aan het licht: Boechout-St.-Bavo (Ant.)⁶³⁰, Brecht-St.-Michiels⁶³¹, Hasselt-St.-Quintinus (Limb.)⁶³², Hees-St.-Quintinus (Limb.)⁶³³, Tongeren-O.L.V. Basiliek (Limb.)⁶³⁴. Het nieuwe ¹⁴C-onderzoek in combinatie met antropologisch onderzoek op relieken van gerenommeerde heiligen werpt eveneens een volledig nieuw licht op de omgang met vroegmiddeleeuwse begraving en herbegraving⁶³⁵.

Volle middeleeuwen

Archeologisch onderzoek met betrekking tot volmiddeleeuwse begraving staat voornamelijk in relatie tot onderzoek in of nabij kerken en abdijen (zie *supra* en voor de volle middeleeuwen ook Ename-St. Salvator⁶³⁶ en Ename-St. Laurentius⁶³⁷ (O.-VI.). In vele gevallen betreft het redelijk beperkt onderzoek naar aanleiding van de aanleg van vloerverwarmingssystemen waarbij maar een kleine oppervlakte met een vaak begrensde diepte in aanmerking komt voor archeologisch onderzoek. Bovendien hebben de talrijke latere verstoringen, herbegravingen in knekelputten en de slechte bewaring van skeletmateriaal alsook het ontbreken van bijgaven tot gevolg dat de oudste graven zich moeilijk laten onderscheiden van de meer recentere graven binnen de kerk. In sommige gevallen gebeurde archeologisch onderzoek op het kerkhof naast de kerk. Antropomorfe graven lijken in elk geval een kenmerk voor deze periode: Affligem (VI.-Br.)⁶³⁸, Dendermonde-burchtkapel (O.-VI.)⁶³⁹, Edegem-Buizegem (Ant.)⁶⁴⁰, Ename-St.-Laurentius (O.-VI.)⁶⁴¹, Gent-St.-Baafsabdij (O.-VI.)⁶⁴², Gent-St.-Pietersplein (O.-VI.)⁶⁴³, Gent-O.L.V.-St.-Pieterskerk⁶⁴⁴, Grobbendonk-Ouwen (Ant.)⁶⁴⁵, Leuven (VI. Br.)⁶⁴⁶, Muizen (VI. Br.)⁶⁴⁷ en Ronse (O.-VI.)⁶⁴⁸. Grote, bepleisterde grafkelders tonen aan dat belangrijke personen (adel, hogere clerus) een bijzondere vorm van bijzetting toebedeeld kregen: Leuven (VI. Br.)⁶⁴⁹, St.-Truiden (Limb.)⁶⁵⁰ en Gent-St.-Pietersplein (O.-VI.)⁶⁵¹. Tenminste een van de graven die op het oud kerkhof te Moorsel (O.-VI.) aan het licht kwamen, was een kistgraf dat in de volle middeleeuwen kon gedateerd worden⁶⁵². Ook te Edegem-Buizegem (Ant.)⁶⁵³ en Asse-Kobbegem (VI. Br.)⁶⁵⁴ kwam een kerkhof met vele kistgraven uit de volle middeleeuwen aan het licht. Op de verdwenen kerksite te Aarschot-Weerde (VI.-Br.)⁶⁵⁵ en bij de burchtkapel te Dendermonde (O.-VI.)⁶⁵⁶ attesteerden de onderzoekers eveneens de aanwezigheid van een kerkhof met volmiddeleeuwse begraving. In abdijcomplexen bevinden de graven zich niet enkel in de kerk zelf maar ook in de gangen van het kloosterpand zoals o.a. het graf van abt Lambertus II uit de oudste fase van de St.-Salvatorabdij

⁶³⁰ Annaert *et al.* 2007.

⁶³¹ Van Impe 1986.

⁶³² Van Impe & Creemers 1996, 1997.

⁶³³ Wesemael & Driesen 2000; Driesen & Wesemael 2005.

⁶³⁴ Van Den Hove *et al.* 2002; Arts *et al.* 2007, 2008.

⁶³⁵ Van Strydonck *et al.* 2006.

⁶³⁶ Callebaut 1985b; Callebaut *et al.* 2001.

⁶³⁷ Ameels *et al.* 2003.

⁶³⁸ De Smedt 1981.

⁶³⁹ Vervoort 2004.

⁶⁴⁰ Vandevelde *et al.* 2007.

⁶⁴¹ Callebaut *et al.* 2001; Ameels *et al.* 2003.

⁶⁴² De Schmidt 1956.

⁶⁴³ Bru *et al.* 2004; Van Den Brecht & Vermeiren 2004.

⁶⁴⁴ Bru & Vermeiren 2007.

⁶⁴⁵ Mertens *et al.* 1977.

⁶⁴⁶ Mertens 1958.

⁶⁴⁷ Mertens 1950.

⁶⁴⁸ Roosens & Mertens 1950.

⁶⁴⁹ Mertens 1958.

⁶⁵⁰ Van Bellingen 1993a; Van De Konijnenburg 1984.

⁶⁵¹ Van Den Brecht & Vermeiren 2004.

⁶⁵² Pieters *et al.* 1999.

⁶⁵³ Vandevelde *et al.* 2007.

⁶⁵⁴ Van Bellingen 2004, 2005.

⁶⁵⁵ Van Kempen 2006.

⁶⁵⁶ Vervoort 2004.



te Ename⁶⁵⁷ of in de Gentse Sint-Pietersabdij (O.-VI.)⁶⁵⁸. Uitzonderlijk is een inhumatiegraf in nederzettingscontext bekend, nl. een mannengraf te Hove-Cueteqhem dat langs een bootvormig woonstalhuis was aangelegd (Ant.)⁶⁵⁹.

3.2.3 Materiaalgroepen

-Het aardewerk:

auteurs: Koen De Groote & Yann Hollevoet †

Inleiding:

Aardewerk is de meest voorkomende vorm van goed bewaarde materiële cultuur bij het archeologisch onderzoek van de vroege en volle middeleeuwen. Door zijn eigenschap van een evoluerende typologie doorheen de tijd is het een uitstekende en voor een meerderheid van de sites ook het enige dateringscriterium voor de opgegraven sporen en structuren.

De grote variëteit in techniek, functie en herkomst van deze vondstcategorie maakt het bovendien een complexe maar zeer waardevolle informatiebron voor de analyse van socio-economische processen.

Algemeen:

Naar aanleiding van het colloquium van Outreau in 1992, dat handelde over het aardewerk van de 5de tot 10de eeuw in noordwest Europa, zijn twee artikels gepubliceerd over het vroegmiddeleeuws aardewerk in Vlaanderen. Samen met Demolon geeft Verhaeghe een uitgebreide stand van zaken van het onderzoek naar en de kennis van het vroegmiddeleeuws aardewerk in Vlaanderen en Noord-Frankrijk⁶⁶⁰. In datzelfde congresbundel presenteert Hollevoet een studie van het Merovingisch en Karolingisch gebruiksaardewerk in de kustvlakte⁶⁶¹. Tot op dat moment was de kennis van het vroegmiddeleeuws gebruiksaardewerk in Vlaanderen uitsluitend gebaseerd op de vondsten uit de site van Kerkhove, gelegen aan de Schelde⁶⁶². Voor het overige was het vroegmiddeleeuws aardewerk bijna uitsluitend bekend uit grafvelden.

In 1997 verscheen van Verhaeghe een algemeen overzicht van de middeleeuwse ceramiek-evolutie, dat echter enkel een bibliografische richtingwijzer bevat. Naast een goed geschetst evolutief beeld van het middeleeuws aardewerk in Vlaanderen geeft hij er ook bondig de onderzoeksmogelijkheden- en problemen weer, evenals een geschiedenis van de middeleeuwse archeologie in het algemeen en het aardewerkonderzoek in het bijzonder⁶⁶³. Hieruit blijkt dat de kennis van het aardewerk uit de volle middeleeuwen op dat moment zeer beperkt was. De 10de-11de eeuw manifesteerden zich als enkele van de zogenaamde 'zwarte gaten' in de middeleeuwse aardewerkchronologie⁶⁶⁴. Maar ook al was dat voor de toenmalige onderzoekers niet zo duidelijk, ook de kennis van het lokaal aardewerk uit de 12de eeuw was nog zeer beperkt.

Door een doctoraatsstudie over het middeleeuws aardewerk in de regio Oudenaarde van de 10de tot 16de eeuw is de kennis voor de volle middeleeuwen drastisch veranderd⁶⁶⁵. Door de detailstudie kon niet enkel inzicht verworven worden in de aard en de evolutie van het aardewerk, maar ook in de problemen die met een dergelijk onderzoek gepaard gaan en in de kwaliteit van de kennis die op deze manier vergaard kan worden.

Een van de grote problematieken die uit deze studie naar voren kwam, is het gebrek aan natuurwetenschappelijke onderbouw bij de studie van de baksels en de bepaling van de herkomst van

⁶⁵⁷ Callebaut 1985b, 91.

⁶⁵⁸ Van Den Breemt & Vermeiren 2004.

⁶⁵⁹ Verhaert & Annaert 2003a.

⁶⁶⁰ Demolon & Verhaeghe 1993.

⁶⁶¹ Hollevoet 1993a.

⁶⁶² Rogge 1981.

⁶⁶³ Verhaeghe 1997.

⁶⁶⁴ Demolon & Verhaeghe 1993, 388; Verhaeghe 1997, 16.

⁶⁶⁵ De Groote 2004, 2006, 2008.



het aardewerk. Petrografische en geochemische karakterisatie is van groot belang om de herkomst en de verspreiding van lokale en regionale producten te achterhalen, om onbekende of nog niet bestudeerde groepen te definiëren en om de bestaande indelingen in aardewerkgroepen -en soorten te verifiëren en te onderbouwen.

Vroege middeleeuwen:

Zoals al herhaaldelijk aangehaald is de vroegmiddeleeuwse archeologie lange tijd een archeologie van grafvelden geweest. Hierdoor was het beeld dat men had van de toenmalige mens vertekend zonder dat men het echt beseftte. Zeker voor de Merovingische periode zorgde de overvloed aan grafvondsten uit de grafcontexten voor heel wat misvattingen onder meer wat het aardewerk betreft. Met de ontdekking van de eerste nederzettingen bleek vrij vlug dat het in de graven meegegeven aardewerkrepertoire zeker niet representatief was voor het ganse spectrum aan gebruikte ceramiek tijdens de Merovingische periode. Daarenboven stelde zich voor het Karolingische aardewerk nog het bijkomende probleem dat toen het begrafenisritueel al was gewijzigd en er nog nauwelijks giften met de dode werden meegegeven. Het weinige aangetroffen Karolingische aardewerk werd toen vaak niet als dusdanig herkend en uit veiligheid doorgaans jonger gedateerd. Anderzijds zorgde de gebrekkige kennis van het aardewerk uit deze periode voor foutieve toekenningen van jonger aardewerk; blijkbaar sprak een vondst uit de Karolingische tijd meer tot de verbeelding dan één uit de volle middeleeuwen (10de-12de eeuw).

Bij het aardewerk dat met de dode werd meegegeven in de Merovingische periode overheerste het zgn. biconische aardewerk. Deze recepten werden gekenmerkt door een scherpe knik en een vlakke bodem. De bovenste helft kon versierd worden met radstempels en/of rozetten, ribbelgroeven, golflijnen en/of gladding. De vroegste exemplaren zijn doorgaans vrij laag en breed. Met de tijd worden ze hoger met een kleinere randopening, het zgn. biconische aardewerk van het type Beerlegem⁶⁶⁶. Af en toe werd in een graf ook wel eens een tuitkan aangetroffen. Kannen en kruiken zijn echter vaak vervaardigd in zgn. Eifelwaar en voorzien van een uitgeknepen klaverbladvormig gietuiteinde, vandaar hun naam *Kleblattkrüge*. Deze ruwwandige ceramiek, onder meer vervaardigd in de streek van Mayen, omvat ook een groep met ovoïde potten en bekertjes, de zgn. *Wolbwandtöpfe*. Echt open vormen zoals schalen of borden zijn zeldzaam in grafcontext, zowel in de zgn. Eifelwaar als in het baksel waaruit het biconisch aardewerk werd vervaardigd. De meeste recepten zullen wellicht niet als dusdanig zijn meegegeven, maar moesten de nodige spijs en drank bevatten die de dode zouden vergezellen op zijn reis naar het hiernamaals.

Onze kennis van de vroegmiddeleeuwse Eifelwaar is de jongste jaren aanzienlijk toegenomen door de studie van M. Redknap over het productiecentrum van Mayen⁶⁶⁷. Voor het biconisch aardewerk bestaat nog steeds geen basiswerk en vaak wordt teruggesproken naar verouderde regionale chronotypologieën zoals deze van K. Böhner voor het Rijnland⁶⁶⁸. Van deze studie is evenwel nooit echt aangetoond dat deze zomaar transposeerbaar is naar onze gewesten. Ook het aantal onderkende productiecentra blijft laag⁶⁶⁹. Voor de Merovingische periode zijn enkele centra bekend in de Maasvallei - onder andere Huy-Batta⁶⁷⁰ en Maastricht⁶⁷¹ - en Noord-Frankrijk - meer bepaald de centra van Haucourt⁶⁷² en Awoingt⁶⁷³ alsook het iets meer zuidwaarts gelegen Soissons⁶⁷⁴. Van deze verschillende centra wordt doorgaans aangenomen dat ze enkel voor de lokale markt werkten. Toch

⁶⁶⁶ Van Bostraeten 1967.

⁶⁶⁷ Redknap 1999.

⁶⁶⁸ Böhner 1958.

⁶⁶⁹ Thuillier 2006, 18-19.

⁶⁷⁰ Willems 1973.

⁶⁷¹ Van Wersch 2004, 2006.

⁶⁷² Leman 1978.

⁶⁷³ Leroy 2006.

⁶⁷⁴ Thouvenot 1998.

moeten de productiecentra van de in Vlaanderen aangetroffen biconi wellicht in deze regionen gezocht worden.

Van bij de ontdekking van de eerste nederzetting te Kerkhove werd duidelijk dat naast het gedraaide biconische aardewerk en de Eifelwaar ook een grote groep handgevormd aardewerk nauwelijks vertegenwoordigd was in de grafvelden⁶⁷⁵. Dit type keramiek werd wel af en toe aangetroffen in de necropolen maar doorgaans betrof het dan versierde exemplaren waaraan nogal vlug een etnische connotatie werd gegeven (het zgn. Angelsaksisch aardewerk) en dat soms geïnterpreteerd werd als het resultaat van lange afstandsuitwisselingen⁶⁷⁶. Nu blijkt dat het wellicht deels ook gaat om versierde exemplaren handgevormd gewoon aardewerk waarvan de onversierde exemplaren vooral vertegenwoordigd zijn onder het nederzettingmateriaal. Op basis van het vondstenmateriaal uit de verschillende sites valt op te maken dat er duidelijk regionale varianten moeten onderkend worden. Zo lijkt er in de kustvlakte een overwicht te zijn aan zgn. *grass-tempered wares* (aardewerk met plantaardige verschraling) terwijl in de Scheldevallei het aardewerk veeleer verschaald is zogenaamde chamotte, kleine brokjes rode klei⁶⁷⁷. Steeds gaat het om vrij simpele vormen kookgerei: potten van zeer uiteenlopend type en vrij eenvoudige kommetjes. In nederzettingcontexten vertonen ze maar zelden sporen van enige versiering; enkele potten zijn wel voorzien van doorboorde uitstulpingen. Verondersteld wordt dat deze aardewergroepen deel uitmaakten van een *household level of production*⁶⁷⁸ en in open vuur of kleine veldoventjes werden vervaardigd; dergelijke productiewijze laat nauwelijks sporen na en duidelijke voorbeelden van misbaksels zijn vooralsnog niet bekend.

Wellicht in de loop van de 8^{ste} eeuw verdwijnen de regionale verschillen bij het gewoon aardewerk. In gans Vlaanderen verschijnt dan een aardewergroep die gekenmerkt wordt door een vrij grote eenvormigheid en relatief fijne, vrij zandige verschraling; het gaat vooral om vrij dunwandige potten met een naar buiten gebogen strakke rand, bolle buik met kenmerkende gladdingssporen en vlakke tot lichte lensbodem maar ook om kommetjes die soms voorzien kunnen zijn van een holle steel. Het plotse verschijnen van deze groep vertoont enige gelijkenis met de opkomst van het Ipswich-aardewerk in Oost-Engeland⁶⁷⁹. De betrokken aardewerkcategorie wordt zeer kenmerkend voor de Karolingische tijd⁶⁸⁰ en zal later opgevolgd worden door een baksel met een grovere kwartsverschraling en in beperkte mate ook een verschraling met kalkgruis (zgn. schelpenceramiek). Van deze laatste groep wordt doorgaans aangenomen dat het tijdens de volle middeleeuwen om lokale producties gaat, maar oudere vondsten uit Varsenare - d'Hooghe Noene (gem. Jabbeke)⁶⁸¹, Werken - Hoge Andjoen (gem. Kortemark)⁶⁸² en Deerlijk - site Overlacq⁶⁸³ vertonen een opmerkelijke gelijkenis met een aardewergroep uit de streek van Bavay⁶⁸⁴. Had het specifieke baksel bijzondere kwaliteiten waardoor er binnen een relatief groot gebied vraag naar was of ging het veeleer om de inhoud van de pot en was deze laatste enkel een soort verloren verpakking⁶⁸⁵?

In de Karolingische periode valt een toename van het aantal vertegenwoordigde types en productiecentra waar te nemen. De geïmporteerde potten zijn vaak nog afkomstig uit het Eifelgebied (Mayen). Nieuwe productiecentra ontstaan in het Rijnlandse Vorgebirge, onder meer te Brühl, Pingsdorg, Badorf en Walberberg⁶⁸⁶. De Karolingische producties bestaat vooral uit het zgn. Badorf/Walberberg-aardewerk; deze groep omvat onder meer tuitpotten met radstempelversiering.

⁶⁷⁵ Rogge 1981.

⁶⁷⁶ Van Doorselaer & Rogge 1991.

⁶⁷⁷ Hollevoet 1992a, 2006; Rogge & Van Doorselaer 1990.

⁶⁷⁸ Peacock 1982, 8; Blackmore 2001.

⁶⁷⁹ Blinkhorn 1999, 4-10.

⁶⁸⁰ Zie ook De Groot (2006) voor de Scheldevallei.

⁶⁸¹ Hollevoet 2002b, 177.

⁶⁸² Van Bellingen 2007, 35-36.

⁶⁸³ Deschietter & De Clercq 2000.

⁶⁸⁴ Burgnies 1987, 123.

⁶⁸⁵ Hollevoet 2005, 100; De Groot 2008, 533-537.

⁶⁸⁶ Sanke 2001, 2002.



Hiermee verwant zijn de zgn. Huneschanskeramiek met rode beschildering en/of radstempelversiering en de typische reliëfbandamforen⁶⁸⁷. Tot de eerste groep behoort onder meer de veldfles met muntschat aangetroffen te Zelzate⁶⁸⁸, algemeen gedateerd circa 890⁶⁸⁹. Kenmerkend voor de vroege producties is de lensbodem bij de tuitpotten. Bij de latere Rijnlandse producties zullen de tuitpotten steeds voorzien worden van een uitgeknepen standring en met plaatselijk meestal rode of bruine verfstrepen als versiering; het is het zgn. Pingsdorfaardewerk dat in de regel niet meer versierd wordt met de rolstempel⁶⁹⁰. Deze versieringstechnieken, samen met de losse stempels en de uitgeknepen opgelegde kleibandjes zijn daarentegen wel nog present bij het vroege zgn. spaarzaam geglazuurde aardewerk; het gaat hier om directe voorlopers van het later zo succesvolle Maaslands wit aardewerk⁶⁹¹. Vermoed wordt dat deze producten, die niet zelden in verband gebracht worden met sites van een zekere status, ook afkomstig zijn uit de Maasvallei, onder meer de streek van Huy, waar het in associatie wordt aangetroffen met zeer vroege roodbeschilderde waar⁶⁹². Vroege roodbeschilderde waar kan evenwel ook afkomstig zijn uit Noord-Frankrijk zoals mogelijk blijkt uit een vondst van Sint-Andries – Molendorp (gem. Brugge)⁶⁹³ die gelijkenissen vertoont met aardewerk geproduceerd te Baralle, nabij Arras⁶⁹⁴. In Gent is Franse roodbeschilderde waar al op verschillende sites aangetroffen⁶⁹⁵ en ook te Brugge is dit aardewerk al aangetroffen⁶⁹⁶.

Dat de voor de grafvelden zo karakteristieke *biconi* in de vroege middeleeuwen niet enkel gebruikt werden in het dodenritueel maar ook op de nederzettingssites een niet onbelangrijk deel van de gebruikte keramiek vertegenwoordigden, werd onder meer naar aanleiding van de herbestudering van vondsten afkomstig uit Semmerzake (gem. Gavere) gepostuleerd⁶⁹⁷. Pas met het onderzoek van de eerste Merovingische nederzetting te Kerkhove (gem. Avelgem) werd dit bevestigd⁶⁹⁸. Ook bij de sites in de Vlaamse Kustvlakte vormt het geïmporteerde biconische aardewerk steevast een onderdeel van het aardewerkspectrum. Hierbij gaat het vaak om zgn. drink- en/of schenkgerei, in de Karolingische periode zijn de meeste importen - inclusief de reliëfbandamforen - zelfs binnen deze aardewerkcategorie onder te brengen⁶⁹⁹. Hieruit blijkt ongetwijfeld het belang dat werd gegeven aan het drinken van mede of bier en de uitwisseling ervan in het kader van het sociaal gebeuren zowel binnen de groep als met andere groepen. Wellicht bleef de consumptie van wijn beperkt tot de belangrijkste gebeurtenissen van het jaar. In elk geval wijzen de fragmenten van glazen bekers van wellicht Rijnlandse herkomst onder meer te Roksem – Hoge Dijken (gem. Oudenburg)⁷⁰⁰ en Sint-Andries – Molendorp (gem. Brugge)⁷⁰¹ dat deze bijzonder frêle kostbaarheden ook in deze uithoek van het rijk niet helemaal ontbraken op de feestdis⁷⁰².

Volle middeleeuwen:

Sinds het overzicht van Verhaeghe uit 1997 zijn er in Vlaanderen niet zoveel nieuwe studies van aardewerk uit de volle middeleeuwen verschenen. Meestal horen ze bij de eindrapportering van een site. In tegenstelling met de evolutie bij het keramiekonderzoek voor de late middeleeuwen, is voor

⁶⁸⁷ Sanke 2001.

⁶⁸⁸ Renaud 1955, 86-87; Van Es & Verwers 1975, 141-145.

⁶⁸⁹ Haeck 1996, 55-57.

⁶⁹⁰ Sanke 2002.

⁶⁹¹ Verhaeghe 1995, 165.

⁶⁹² Giertz 1996.

⁶⁹³ Hollevoet 2003a, 76.

⁶⁹⁴ Jacques 1976.

⁶⁹⁵ Raveschot 1989.

⁶⁹⁶ Verhaeghe & Hillewaert 1991.

⁶⁹⁷ Van der Gucht 1981b.

⁶⁹⁸ Rogge 1981.

⁶⁹⁹ Hollevoet 1993a.

⁷⁰⁰ Hollevoet 1991a, 189.

⁷⁰¹ Hollevoet 2003a, 76.

⁷⁰² Hollevoet 2005, 104-105.

deze periode de volledige verwerking van een aardewerkensemble nog steeds niet algemeen gebruikelijk en wordt kwantificering jammer genoeg maar weinig toegepast.

Over de lokale aardewerkproductie zijn recentelijk voor het eerst concrete gegevens aan het licht gekomen. Ovenvondsten uit Merelbeke⁷⁰³ en Erps-Kwerps⁷⁰⁴ geven een beeld van de aardewerkproductie en -productiemethoden en van de gebruikte ovens in de 10de en vroege 11de eeuw in twee verschillende regio's in Vlaanderen. De grote hoeveelheden pottenbakkersafval op de Oost-Vlaamse cuesta te Zomergem en te Kleit bieden voor de 12de eeuw heel wat toekomstige onderzoeksmogelijkheden op dit gebied⁷⁰⁵.

Voor de periode 10de-11de is er de laatste 15 jaar maar weinig nieuw materiaal uit consumptiesites gepubliceerd. Buiten Ename (*supra*) is slechts van twee sites het aardewerk integraal uitgewerkt: Edegem⁷⁰⁶ en Aalst⁷⁰⁷, terwijl van de site Merelbeke-Caritas momenteel enkel het aardewerk uit de pottenbakkersoven volledig bestudeerd en gekwantificeerd is⁷⁰⁸. Van de overige sites zijn de vondsten maar partieel gepubliceerd, meestal ter illustratie van chronologie van de sporen of als overzicht van de aanwezige keramiegroepen: Varsenare⁷⁰⁹, Dudzele⁷¹⁰, Tildonk⁷¹¹, Brecht en Ekeren⁷¹². Uit de 12de eeuw en de overgang met de 13de eeuw is iets meer materiaal gepubliceerd, maar ook hier blijft de hoeveelheid beperkt. Integrale publicaties zijn bekend uit Oudenburg⁷¹³, Moorsel⁷¹⁴ en Brussel⁷¹⁵. Maar ten dele bestudeerd en/of gepubliceerd aardewerk in het kader van de eindrapportering van een site is onder meer afkomstig uit Oostkamp⁷¹⁶, Sijsele⁷¹⁷, Zandvoorde⁷¹⁸, Deerlijk⁷¹⁹, Ekeren en Brecht⁷²⁰, Gent⁷²¹ en Herk-de-Stad⁷²². Een studie van het grijs aardewerk uit Antwerpen worstelt met de slecht gedateerde contexten waaruit ze afkomstig zijn en een te eenzijdige opzet⁷²³.

Dankzij de al vermelde doctoraatsstudie uit 2004, die op basis van een sterk uitgewerkte methodologie een gedetailleerde analyse maakt van het middeleeuws gebruiksaardewerk uit de volle en late middeleeuwen (10de-begin 16de eeuw) afkomstig uit negen sites uit de regio Oudenaarde is echter voor het eerst een uitgewerkt beeld van de aardewerkevolutie voorhanden⁷²⁴. Een synthese van het luik over de volle middeleeuwen is al gepubliceerd in de akten van het colloquium van Caen⁷²⁵, terwijl de publicatie van het integrale werk voorzien is in het najaar van 2008⁷²⁶.

Het aardewerkonderzoek voor de regio Oudenaarde steunt voor de volle middeleeuwen vooral op een uitgebreide vondstcollectie (ongeveer 13.500 scherven) van goed gedateerde contexten uit de *portus* en het *castrum* van Ename (laatste kwart 10de en eerste helft 11de eeuw) en uit de vroegste fase van de Enaamse Sint-Salvatorabdij (12de eeuw). Aanvullende gegevens zijn afkomstig van opgravingen in de huidige dorpskern van Ename (11de-12de eeuw) en uit Petegem-Oud Kasteel (late 9de-10de eeuw).

⁷⁰³ De Groote *et al.* 2007.

⁷⁰⁴ Hoorne & Sturtewagen 2006.

⁷⁰⁵ De Clercq *et al.* 2001.

⁷⁰⁶ Vandeveldte *et al.* 2007.

⁷⁰⁷ De Groote & Moens 1995.

⁷⁰⁸ De Groote *et al.* 2007.

⁷⁰⁹ Hollevoet 2002b.

⁷¹⁰ In 't Ven *et al.* 2005b.

⁷¹¹ In 't Ven *et al.* 2005d.

⁷¹² Verbeeck & Delaruelle 2004.

⁷¹³ Hillewaert & Hollevoet 1995.

⁷¹⁴ Pieters *et al.* 1999.

⁷¹⁵ Massart 2001.

⁷¹⁶ Hollevoet 1995a.

⁷¹⁷ In 't Ven *et al.* 2005a.

⁷¹⁸ Vanhoutte & Pieters 2003.

⁷¹⁹ Deschieter & De Clercq 1999.

⁷²⁰ Verbeeck & Delaruelle 2004.

⁷²¹ De Groote 1998.

⁷²² Wouters *et al.* 1999b.

⁷²³ Tys 1998.

⁷²⁴ De Groote 2004.

⁷²⁵ De Groote 2006.

⁷²⁶ De Groote 2008.



De belangrijkste resultaten zijn de identificatie van alle aardewerkgroepen (lokaal en import) en hun verhoudingsevolutie, een typonomie voor het lokaal aardewerk, de technische evolutie van het lokaal aardewerk en de identificatie van de overgang van een eerder *household* gerichte productie naar een georganiseerde atelierproductie en een uitgebreide analyse van de aard en de betekenis van de aanwezige importceramiek.

Ook al is er met de studie voor de regio Oudenaarde een basis gelegd, er is dringend nood aan meer goed uitgewerkte studies afkomstig uit de overige regio's in Vlaanderen. Er zijn voor deze periode grote regionale verschillen, waarbij vooral het noordoosten van Vlaanderen (Limburg, Antwerpse Kempen, Oost-Brabant), met een beperkte eigen productie en een grote invloed uit het Maasland, zeer sterk contrasteert met het zuidwesten (Oost- en West-Vlaanderen, Zuid-Antwerpen, West-Brabant), dat vooral bestaat uit een eigen, sterk lokaal verankerde productie, aangevuld met voornamelijk importen uit het Rijnland. Er zijn momenteel totaal geen gegevens beschikbaar om binnen die grote regio's een beeld te brengen van de verschillen tussen de landelijke bewoning en de vroegstedelijke handelskernen of tussen de drie grote standen (boeren, clerus en adel).

In zijn kritische doorlichting van de stand van onderzoek in Vlaanderen wijst Verhaeghe er ook op dat er op enkele voorbeelden na, maar weinig onderzoek geleverd is rond de algemene en socio-economische interpretaties van het aardewerk "*as an indicator of changing social, economic and behavioural patterns, though this is arguably the ultimate goal of any work done on pottery*"⁷²⁷. Ook de laatste vijftien jaar is op dit vlak nauwelijks vooruitgang geboekt. Er zijn maar enkele artikels gepubliceerd, die zich rond een bepaald thema beperken tot het geven van een overzicht van de al bestaande kennis en tot het formuleren van enkele theoretische en interpretatieve kaders voor toekomstig onderzoek⁷²⁸. De studie van De Groote over het aardewerk in de regio Oudenaarde is de eerste die bepaalde problematieken rond productie en consumptie, handel en distributie, socio-economische relaties en maatschappelijke tendensen aansnijdt vanuit de concrete materiaalanalyse⁷²⁹.

3.2.4 Etniciteit en migratie

Auteur: Rica Annaert

De overgang van de laat-Romeinse periode naar de vroege middeleeuwen ging gepaard met een samenloop van verschillende omstandigheden die elk een impact hebben gehad op deze evolutie. Zo zouden belangrijke klimatologische veranderingen hebben plaatsgevonden (wetenschappelijk vastgesteld via dendrochronologie, gletsjeronderzoek,...), die mogelijk in verband kunnen gebracht worden met een of meerdere grote natuurrampen⁷³⁰. Er is een economische terugval merkbaar die meetbaar is in de amforhandel en de ontginning van erts⁷³¹. Ook politiek was het een heel onstabiele periode wat ook gevolgen had op socio-cultureel niveau. Ten slotte is een drastische ontvolking van onze gebieden aan te tonen via de studie van literaire bronnen, archeologische waarnemingen en landschapsonderzoeken⁷³². Zonder twijfel hebben bovengenoemde factoren een invloed gehad op deze ontvolking, maar daarnaast bestaat ook het vermoeden dat epidemies (bijv. pest, malaria, melaatsheid) een rol hebben gespeeld⁷³³. Buitenlandse onderzoekers buigen zich recentelijk over deze problematiek maar Vlaams onderzoek over deze materie is quasi onbestaande.

Toch is een en ander ook merkbaar in Vlaanderen, waar sinds de tweede helft van de 3de eeuw sprake is van een bevolkingsvermindering en dan voornamelijk in het gebied ten noorden van de Romeinse handelsroute en verbindingsweg Bavay-Keulen. Archeologische vaststellingen zijn o.m. het

⁷²⁷ Verhaeghe 1993, 14.

⁷²⁸ Verhaeghe 1998, 1999 (echter niet specifiek over Vlaams materiaal); De Groote 2002.

⁷²⁹ De Groote 2008.

⁷³⁰ McCormick 2002, 27-28; Whyte 1995, 9-62; Koder 1996.

⁷³¹ McCormick 2002, 30, 42-63.

⁷³² McCormick 2002, 33-34; Van Ossel 1992.

⁷³³ McCormick 2002, 38-41.

verlaten van nederzettingen in deze periode. Landschapsonderzoek in onze buurlanden toont aan dat in de 4de eeuw een grote herbebossing heeft plaats gevonden⁷³⁴.

Hiermee gepaard gaat de problematiek van de migratie uit Germaans grondgebied. Deze migratie was al in gang gezet op het einde van Romeinse tijd wanneer *foederati*, *laeti* en *gentili* ingelijfd werden in het Romeinse leger. Samen met deze Germaanse huurlingen kwamen het Germaanse cultuurgood en Germaanse tradities en rituelen onze gewesten binnen. Deze evolutie is bijv. merkbaar in de bijgaven en toegepaste grafrituelen op het laat-Romeinse grafveld van Oudenburg⁷³⁵.

Vanaf de 4de en 5de eeuw kwam een zeer geleidelijke herbevolking van onze gebieden op gang voornamelijk door kleine groepjes kolonisten van Salische Franken en mogelijk andere volkeren die langs verschillende wegen (Schelde, Maas, Noordzee, wegen,...) vanuit Germaanse regio's op zoek waren naar nieuwe vestigingsgronden⁷³⁶. Deze migratie kadert in een volkerenbeweging die vanuit het oosten op gang was gekomen door de Hunnen en die verschillende volkeren gedurende eeuwen over het huidige Noord-, West- en Zuid-Europese gebied deed rondzwerven.

Voorlopig blijft het nog onduidelijk hoe deze kolonisatie in onze streken gebeurde. Theuws suggereert dat het om kleine, familiale groepen ging⁷³⁷. Deze groepen zouden contacten blijven onderhouden met de achtergebleven stamgenoten in het thuisland zodat er continue invloed bleef uit de herkomstregio. Anderzijds zouden de groepjes kolonisten ook onderling netwerken opgebouwd hebben zodat ook wederzijdse cultuurinvloeden merkbaar zijn. Uit deze kleine bevolkingskernen kwamen grotere centra tot ontwikkeling waar een leidersfiguur zich telkens ontpopte tot machtsfiguur. Dergelijke aristocraten zochten gelijkwaardige bondgenoten om hun positie in stand te kunnen houden. Uit deze netwerken ontstonden politieke allianties, maar ook huwelijksverbintenissen tussen aristocraten van verschillende etnische afkomst. Deze allianties en huwelijken hadden gemengde cultuurinvloeden tot gevolg: een uitwisseling van mensen (krijgers, het gevolg van de bruid) maar ook van geschenken en goederen moet zeer gebruikelijk geweest zijn⁷³⁸. Deze vreemde cultuurinvloeden komen het best tot uiting bij het grafveldenonderzoek. De bijzetting van een overledene is immers voor de nabestaanden een laatste eerbetoon aan de persoon in kwestie waarbij individuele accenten worden gelegd in het ritueel en in de bijgaven. Uit recent onderzoek op het Merovingisch grafveld in Broechem blijkt dat nogal wat etnische kenmerken aanwezig kunnen zijn⁷³⁹.

De kennis over deze problematische periode in Vlaanderen is voorlopig nog zeer beperkt en ontoereikend. Alhoewel in het verleden wel enkele grafvelden uit de laat-Romeinse periode onderzocht zijn wat de aandacht op het migratieprobleem bracht (in Vlaanderen het grafveld van Oudenburg in W.-VI.)⁷⁴⁰, en ook een aantal Merovingische grafvelden uit de 6de en 7de eeuw het onderwerp van onderzoek vormde (*supra*), is het pas enkele decennia geleden dat de eerste vormen van kolonisatie door Germaanse bevolkingsgroepen in de 4de en 5de eeuw archeologisch zichtbaar werden in Vlaanderen. Hierbij was het duidelijk dat vooral de vruchtbare leem en zandleemgronden de voorkeur genoten van de eerste kolonisten⁷⁴¹. Vooral gebouwplattegronden in de vorm van de zgn. *Grübenhauser* of hutkommen en zeer eenvoudige eenschepige gebouwen bleken redelijk goed herkenbaar: Erps-Kwerps (VI.-Br.)⁷⁴², Kruishouten (O.-VI.)⁷⁴³, Linter (VI.-Br.)⁷⁴⁴, Neerharen-Rekem

⁷³⁴ Dörfler 2003, 141-144.

⁷³⁵ Mertens & Van Impe 1971.

⁷³⁶ De Boone 1954.

⁷³⁷ Theuws 1988, 1990.

⁷³⁸ Bazelmans 1999.

⁷³⁹ Annaert 2005.

⁷⁴⁰ Mertens & Van Impe 1971.

⁷⁴¹ Lodewijckx 1996; Mertens 1996; Nouwen 1988; Opsteyn & Taayke 1998; Van Doorselaer & Bulet 1994; Verslype 1998, 2006.

⁷⁴² Verbeeck 1994b.

⁷⁴³ Rogge 1993a; Vermeulen *et al.* 1991, 1993.

⁷⁴⁴ Lodewijckx 1991.



(Limb.)⁷⁴⁵, Sint-Gillis-Waas (O.-VI.)⁷⁴⁶ en Wange (VI.-Br.)⁷⁴⁷. De opmerksaamheid van enkele archeologen bewees dat ook de aanwezigheid van bepaalde types handgevormd aardewerk een belangrijke factor is in het herkennen van Germaanse nederzettingssporen⁷⁴⁸. Na de 'ontdekking' van Germaans aardewerk op de sites te Donk, Kontich, Asper en St. Martens-Latem⁷⁴⁹ was de aandacht voor het thema gewekt en leidden nieuwe determinaties van Germaans aardewerk tot nieuwe sites uit de kolonisatieperiode⁷⁵⁰ zoals Zele (O.-VI.)⁷⁵¹, Morsel (Antw.)⁷⁵².

Inmiddels heeft recent grafveldenonderzoek aangetoond dat ook Merovingische grafvelden een belangrijke bron aan informatie bieden voor een beter inzicht in de migratie-evolutie en de problematiek rond etniciteit: aanwezigheid van typisch Germaanse of zelfs Saksische gebruiken zoals noord-zuidoriëntering van graven, de toepassing van het crematieritueel, de aanwezigheid van paardengraven, de vondst van handgevormd aardewerk en bepaalde types voorwerpen tonen aan dat de vroegmiddeleeuwse samenleving zeker een multicultureel aspect had⁷⁵³.

Voor al de herkenbaarheid van Germaanse invloeden blijft een probleem, vooral dan wat betreft nederzettingcontexten. Zo moeten we er ons terdege van bewust zijn dat waarschijnlijk een aantal in de metaaltijden gedateerde nederzettingssporen in werkelijkheid Germaanse of vroegmiddeleeuwse nederzettingen betreft. Onlangs nog toonden de keramiekvondsten van de gemengde ijzertijd- en vroegmiddeleeuwse nederzetting te Zandhoven-Pulle aan dat er nog onvoldoende kennis is en een al te grote onderzoekslacune bestaat om het vroegmiddeleeuwse handgevormde aardewerk te determineren en te dateren⁷⁵⁴. Vooral in West-Vlaanderen in de buurt van Brugge en in het Antwerpse zandleemgebied zijn enkele vroegmiddeleeuwse bewoningssites recent opgegraven zodat stilaan deze lacune beetje bij beetje kan worden opgevuld (zie hoofdstuk nederzettingen). Op andere vroeger onderzochte nederzettingssites o.a. te Wijnegem-Steenakker hebben inmiddels de ¹⁴C-dateringen op waterputten uitgewezen dat tenminste een deel van de site vroegmiddeleeuws is en dient in het licht van deze resultaten het handgevormde aardewerk volledig herbekeken te worden⁷⁵⁵.

3.2.5 Aarden versterkingen

Auteurs: Dirk Callebaut, Sam De Decker, Maarten Berkens, Britt Claes & John De Meulemeester

-Inleiding

Versterkingen hebben twee essentiële functies: verdedigen en verblijven/wonen. Deze componenten zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Bij het opstellen van een classificatie moet men dan ook met beide elementen rekening houden: de verdedigingsstructuur en de behuizing. En hier ligt juist de moeilijkheid. Bij het tot nu toe gerealiseerde archeologische onderzoek naar de versterkingen in Vlaanderen zijn het in vele gevallen de militaire aspecten van de sites die aan bod komen. Begrijpelijk omdat die omwille van hun bewaringstoestand het best kunnen worden gedeut. Over de eigenlijke occupatie zelf zijn we – enkele uitzonderingen niet te na gesproken - heel wat minder geïnformeerd.

Rekening houdend met deze vaststelling zullen we op basis van de weerbare structuur van de sites twee hoofdcategorieën nader bekijken: gracht-walversterkingen en mottes.

⁷⁴⁵ De Boe 1983, 1986.

⁷⁴⁶ Hollevoet & Van Roeyen 1993, 1995.

⁷⁴⁷ Opsteyn & Lodewijckx 2001, 2004; Opsteyn 2003.

⁷⁴⁸ De Paepe & Van Impe 1991; Roosens 1987, 1989; Van Doorselaer & Rogge 1991.

⁷⁴⁹ De Paepe & Van Impe 1991; Vermeulen 1989.

⁷⁵⁰ Opsteyn & Degryse 2000; De Clercq & Taayke 2004.

⁷⁵¹ De Clercq *et al.* 2005.

⁷⁵² Verstappen 2001.

⁷⁵³ Annaert 2005.

⁷⁵⁴ Eggermont *et al.* 2008.

⁷⁵⁵ Cuyt & Van Strydonck 2004.

-Gracht-walversterkingen

Het steken van een gracht en het ophopen van de uitgegraven grond tot een wal achter die gracht is een vorm van verdediging die tot de prehistorie teruggaat. Ook tijdens de vroege en volle middeleeuwen verweerde men zich op deze wijze in zowel landelijke als pre- en vroegstedelijke milieus.

Archeologisch worden voor de behandelde periode drie types onderscheiden: achtvormige, cirkelvormige en semicirculaire gracht-waltracés. Zijn de grachten vaak nog gedeeltelijk goed bewaard, dan geldt dit heel wat minder voor het wallichaam zelf dat later meestal grotendeels of volledig werd afgegraven (onder meer voor de opvulling van de walgracht) en genivelleerd. Dit maakt het uiteraard ook moeilijk om nog vast te stellen of op de wal al dan niet een palissade of een weermuur was opgericht.

Een mooi voorbeeld van een **achtvormige omgrachting** biedt de Karolingische koninklijke *curtis* van Petegem (O.-VI.)⁷⁵⁶. Daar werden de hoofdelementen van de site nl. de *aula* en het kerkgebouw, in de loop van de 9de eeuw omgord door een meer dan 7 m brede achtvormige gracht die de plaats een defensieve weerbaarheid bood. Restanten van een wal konden niet worden vastgesteld.

In Werken (W.-VI.) werd een Karolingische vlaknederzetting gedeeltelijk opgegraven die door een gracht met aarden wal en palissade was afgeschermd. Of het ook, zoals in Petegem, om een tweeledige site met achtvormige omgrachting gaat, is onzeker⁷⁵⁷.

Voor de **cirkelvormige gracht-walversterkingen** richten we ons op een groep die reeds sinds de jaren '60 de aandacht trekt, nl. de circulaire vormen. Het gaat om gesloten cirkelvormige aflijningen die aan he licht komen door bodemsporen, grachten of perceelsgrenzen en die te maken kunnen hebben met *moated sites* ofte sites met walgracht (sites met agrarisch en/of residentieel karakter omgeven door een gracht), mottes (cf. *infra*) of cirkelvormige gracht-walversterkingen. Het detecteren van die circulaire vormen gebeurt vaak op basis van luchtfoto's, kadasterplannen en historisch kaartenmateriaal.

In Oost- en West-Vlaanderen werden inventarissen van dergelijke circulaire vormen opgemaakt binnen stadskernen en op het platteland⁷⁵⁸. Die inventarissen leidden tot het formuleren van hypothetische beschouwingen over circulaire vormen met een diameter van 150 m en meer. Op basis van historische gegevens en naar analogie van onderzochte sites in Nederland werden sommige van deze vormen gelinkt aan gracht-walvluchtburchten die op het einde van de 9de eeuw tegen de Noormannen werden opgericht⁷⁵⁹. Het is duidelijk dat enkel concreet veldonderzoek enig uitsluitel kan geven over deze hypothetische interpretatie. Hetzelfde geldt voor het eventuele bestaan van een groep die na de vroege middeleeuwen is ontstaan⁷⁶⁰.

Tot nu toe werden maar enkele vormen met een diameter van 150 m of meer archeologisch onderzocht. In Alveringem werd een proefopgraving ondernomen in een cirkel met een diameter van ca. 180 m. Het bleek om een gracht-walversterking te gaan die door het ontbreken van archeologisch materiaal niet kan worden gedateerd⁷⁶¹.

In de stadskern van Veurne werd een kwadrant van een circulaire vorm met een diameter van 240 m onderzocht. Tot de oudste occupatie behoort een gracht van 15 m breedte en 1 m diepte die met de circulaire vorm in verband kan worden gebracht. De datering van de aanleg blijft onduidelijk want een materiaalstudie is er nog niet gebeurd. Binnen de gracht werden een drietal houten gebouwen opgegraven die uit de 10de-11de eeuw dateren. In de loop van de 11de eeuw werd binnen de circulaire

⁷⁵⁶ Callebaut 1981.

⁷⁵⁷ De Meulemeester & Vanthournout 1984, 1985, 1986.

⁷⁵⁸ Verhoeve & Daels 1970; De Meulemeester 1983, 1984b.

⁷⁵⁹ De Meulemeester 1996.

⁷⁶⁰ De Meulemeester 1994.

⁷⁶¹ De Meulemeester 1984a.



vorm een kleinere ovale gracht-walversterking opgetrokken waarvan de aarden wal in de 12de eeuw diende als kern voor de aanaarding van een motte⁷⁶².

Semicirculaire gracht-walversterkingen zijn sites waarvan de open zijde aansluit bij een rivier. Het onderzoek richtte zich tot nu toe vooral op stadskernen. Een belangrijke bron voor het opsporen van halfcirkelvormige gracht-waltracés zijn kadasterplannen en 16de-18de-eeuwse stadsplattegronden. Het blijven uiteraard documenten die met de nodige omzichtigheid moeten worden benaderd. Zekerheid krijgt men slechts door veldwerk. Vandaar ook dat we ons enkel richten op het stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen, Gent en Aalst.

In Antwerpen (cf. *supra*) wordt de burchtsite aan het Steen omgeven door een gracht en een wal die boogvormig op de Schelde uitgeven. Restanten van deze wal werden tussen 1952 en 1961 door Van de Walle vrijgelegd⁷⁶³. De datering blijft evenwel onzeker. Tijdens recent onderzoek werden de wal en de gracht opnieuw aangesneden. Hopelijk laat deze opgraving toe meer inzicht te krijgen in de opbouw en chronologie van het verdedigingssysteem.

In Gent (cf. *supra*) werd over een tracé van ca. 75 m een gracht onderzocht die 14 m breed was en 3-3,50 m diep⁷⁶⁴. De gracht waarvan de aanleg vermoedelijk uit de late 9de eeuw dateert, kan in verband worden gebracht met de afscherming van een ca. 7 ha grote prestedelijke nederzetting aan een rivierbocht van de Schelde. Binnen dit areaal lag de eerste stadskerk toegewijd aan Johannes de Doper, Vaast en Bavo.

Ook in Aalst (cf. *supra*) is men erin geslaagd de semicirculaire gracht-walversterking van de prestedelijke nederzetting te lokaliseren⁷⁶⁵. Een Karolingische vronhoeve – het Zelhof – lag aan de oorsprong van deze nederzetting. Het domeincentrum bevond zich op de rechteroever van de Dender en werd, zoals opgravingen aantoonen, tijdens de volle middeleeuwen omgracht. De prestedelijke nederzetting die tegen de Karolingische villa aanleunde, besloeg een terrein dat ca. 6,5 ha. groot was. Daarbinnen lag de Sint-Martinuskerk. De gracht-walverdediging omheen de nederzetting werd op twee plaatsen archeologisch onderzocht. De gracht zelf was 15-18 m breed en 3,50 tot 4,50 m diep. Van de aarden wal werd een restant van ongeveer 13 m breedte aangesneden. De gracht oversnijdt en het wallichaam overdekt perceelgreppels waarvan de vulling toelaat de aanleg van die eerste stedelijke omwalling in de tweede helft van de 11de eeuw te dateren.

-Mottes⁷⁶⁶

Vormelijk bestond een motte uit een aarden heuvel (het opperhof) die in hoogte varieerde van 2 tot meer dan 10 meter en die werd bekroond door een toren of zaal. Deze heuvel werd verdedigd met palissades en omgeven met brede walgrachten. Bij het opperhof sloot een neerhof aan, waar zich vaak het eigenlijke leven voltrok. Ook dit neerhof was vaak opgehoogd, omgracht en verdedigd met muren of palissades.

Castrale mottes of mottekastelen behoren ongetwijfeld tot de archeologisch beter bestudeerde versterkingen in Vlaanderen. Aanvankelijk werden vele mottes voor *tumuli* aanzien en konden ze rekenen op sterke belangstelling bij schatgravers op zoek naar een rijk gevuld graf. Dit was vooral een fenomeen van de 19de eeuw, maar de praktijk leefde door tot een stuk in de 20^{ste} eeuw. Maar er waren ook vorsers in het begin van de 20^{ste} eeuw die een oprechte belangstelling hadden voor mottes, zoals baron A. de Loë. Zij brachten op regelmatige basis rapport uit van hun opgravingen en bevindingen. Hoewel deze rapporten in de meeste gevallen zeer summier zijn en de tekeningen schematisch en veralgemenend, zijn vele bijdragen van de Loë en collega's echt waardevol omdat het

⁷⁶² De Meulemeester 1979c, 1982.

⁷⁶³ Van de Walle 1961.

⁷⁶⁴ Raveschot 1988a, 1988b; Laleman 1990.

⁷⁶⁵ De Groote & Moens 1995; De Groote 2000, 2010.

⁷⁶⁶ Basisinfo en regionale overzichten: Berkens 2006; Berkens *et al.* 2008; Claes 2012; De Decker 1999.

vaak sites betreft die in de loop van de 20^{ste} eeuw zonder verdere archeologische opvolging werden vernield.

Het systematisch onderzoek naar castrale mottes in Vlaanderen en België kende een hoge vlucht na de Tweede Wereldoorlog, met een hoogtepunt in de jaren '70 en '80 onder impuls van vorsers zoals J. De Meulemeester, D. Callebaut, A. Claassen, R. Borremans, A. Matthys e.a.⁷⁶⁷. Het onderzoek vertrok in de meeste gevallen van de opgraving van een specifieke site, waarna de onderzoekers trachtten om de resultaten in een breder kader te plaatsen en te vergelijken met andere en gelijkaardige sites in Vlaanderen en België. Anders dan vandaag gebeurden de opgravingen meestal zonder dat er een acute bedreiging van de site was. Vorsers kozen doorgaans de meest representatieve sites uit, die in regel de sites waren die fysiek het best bewaard waren en net omwille van die goede conservering een antwoord konden bieden op de vraagstellingen.

Geografisch gezien zijn in Vlaanderen de meeste mottes gerelateerd aan natte contexten. Hiervoor zijn diverse redenen te onderscheiden. Vooreerst hadden heel wat van de beken en rivieren een belangrijke economische functie als waterweg⁷⁶⁸. Een inplanting van een (motte)kasteel op of nabij een waterweg garandeerde de controle over het transport te water. Dit werd bovendien vaak gecombineerd met een inplanting nabij een oversteekplaats van een handelsweg over deze beek of rivier. Een mooi voorbeeld van zo een inplanting is o.m. de Kasteelberg te Denderleeuw, centraal in de Dendervallei, of de (intussen verdwenen) Kasteelberg te Viane, in de vallei van de Mark in het zuiden van Oost-Vlaanderen. De intentie om lokale of regionale handelswegen te beheersen blijkt een constante⁷⁶⁹. Deze waterlopen hadden vaak ook een grenskarakter. In dit verband verwijzen we bv. naar de annexatie van Rijksvlaanderen⁷⁷⁰ bij het Graafschap Vlaanderen halverwege de 11de eeuw. Aan de nieuwe rijksgrens (de Dender) werden relatief veel mottekastelen gebouwd⁷⁷¹. Opvallend is dat deze mottes in regel erg groot uitgevallen zijn en wellicht een uitgesproken militair karakter hadden. Hoewel men kan aannemen dat dit principe (het mottekasteel als grensverdediging) ook opgaat voor meer regionale of lokale contexten waarbij beken en rivieren vaak de grens vormen van heerlijkheden, zijn hierover weinig data voorhanden.

Niet alle natte inplantingen kunnen evenwel vanuit deze economische of strategische motieven worden verklaard. Bij vele lokale mottes valt het immers op dat ze zijn ingeplant in de vallei van een beek die bezwaarlijk een grote economische rol kan hebben gespeeld. Bovendien zijn vele mottekastelen centraal in de heerlijkheid gesitueerd en lijkt het erop dat men doelbewust de meest natte locatie heeft opgezocht. Hieruit leidt men af dat de intentie om permanent watervoerende walgrachten te hebben een van de hoofdredenen was voor een dergelijke locatiekeuze. Dit draagt ten andere bij tot het imponerende karakter van de motte, nl. een aarden berg met toren die a.h.w. oprijst uit het beekdal. Voor vele mottekastelen, die enkel of hoofdzakelijk een lokale functie hadden als hoofdplaats van een heerlijkheid, lijkt dit het dominante motief om voor een natte locatie te kiezen.

Het omgekeerde komt evenwel ook vaak voor. Een heer heeft de ambitie om bv. een bestaand stedelijk centrum, een dorp of een belangrijke handelsweg te gaan beheersen en zoekt in functie van dit doel een geschikte plaats om zijn mottekasteel te bouwen. Men mag hierbij niet uit het oog verliezen dat deze motte bovendien gerelateerd is aan een welbepaalde heerlijkheid en een bepaalde rol te spelen heeft als hoofdplaats van deze heerlijkheid, waardoor een perifere situering niet altijd wenselijk is. Vervolgens ging men de locatie zoeken die hiervoor het meest geschikt was. In het vlakke Vlaanderen was dit in regel een natte inplanting (bv. Gent en Ieper), maar in meer glooiende streken werd veeleer geopteerd voor een inplanting op een dominante hoogte, zoals de sites van Borgloon, Bilzen, Stokkem en Kolmont in Limburg⁷⁷². Er zijn echter ook voorbeelden gekend van locaties waar een dergelijke

⁷⁶⁷ Voor bibliografie zie hoofdstuk 3.2.2 Thematisch wetenschappelijk onderzoek.

⁷⁶⁸ Bijvoorbeeld voor de verspreiding van Doornikse kalksteen in de Scheldevallei.

⁷⁶⁹ Onder meer in Erpe, Relegem, Lubbeek, enz.

⁷⁷⁰ Grosso modo het gebied tussen Schelde en Dender.

⁷⁷¹ De meest prominente zijn Aalst, Ninove en Denderleeuw.

⁷⁷² De Meulemeester 1992; Claassen 1970.



geografisch gunstige context niet onmiddellijk voorhanden was, wat de desbetreffende heer niet belette om alsnog een mottekasteel te bouwen. Zo werd in Veurne een motte opgetrokken om strategische redenen. Ze werd gebouwd in het centrum van de ringwalburg, centraal in de stad (cf. *supra*). Er is geen onmiddellijke geografische link te leggen.

Voorts kan worden gesteld dat de morfologie van het mottekasteel een grote symbolische impact uitoefende op de omringende bevolking. In enkele gevallen is er werkelijk een kasteeldorp tot stand gekomen na de oprichting van een mottekasteel, waarbij de bevolking zich aan de voet van de motte inplantte. Dit was bijvoorbeeld het geval in Brustem (Limb.), Borgloon (Limb.), Rumsdorp (Limb.), Wange (Limb.), Montenaken (Limb.), Grimbergen (VI.-Br.), Londerzeel (VI.-Br.), Merchtem (VI.-Br.), Mullem (O.-VI.), Munte (O.-VI.) en Ressegem (O.-VI.), waar de oorspronkelijke situatie ook nu nog min of meer bewaard of herkenbaar bleef in het huidige stratenpatroon⁷⁷³. In de voornoemde gevallen groeide de castrale kapel op of nabij het neerhof later uit tot de dorpskerk in het centrum van de dorpskern.

In de structuur van een motte is een onderscheid te maken in het opperhof en het neerhof. Het opperhof van een mottekasteel bestaat uit een imposante aarden heuvel. De vorm en afmetingen ervan zijn erg heterogeen en afhankelijk van diverse factoren, zoals het statuut en de functie van de site, de status van de bouwheer, de periode waarin de site werd opgetrokken of de regionale context. De basisdiameter van de aarden heuvel schommelt tussen 40 tot 50 meter. De hoogte varieert van 3 tot 20 meter en meer. Hoogte is een essentieel criterium om van een castrale motte te kunnen spreken. De basisidee achter het opwerpen van een mottekasteel is immers de doelbewuste intentie om een aarden hoogte te maken en op die manier de omgeving te imponeren. Bij heel wat middeleeuwse sites kon worden vastgesteld dat er eerst een circulaire gracht werd gegraven en dat de aarde die hierbij vrijkwam aan de binnenzijde werd gedeponeed waardoor een licht verhoogd plateau werd gevormd met een maximale hoogte van ca. 2 meter. Om van een mottekasteel te kunnen spreken is het essentieel dat er na deze eerste aanaarding nog aarde van buitenaf werd aangevoerd, met de duidelijke intentie om een hoogte te creëren.

Er konden drie verschillende manieren worden onderscheiden voor de ophoging van het opperhof⁷⁷⁴. De eerste methode, die archeologisch werd vastgesteld onder meer te Veurne⁷⁷⁵, Gistel⁷⁷⁶ en Moorsel⁷⁷⁷, bestond erin het materiaal van de gracht naar binnen te werpen om zo een walvormig lichaam te creëren dat nadien verder werd opgehoogd. Een gelijkaardige werkwijze werd aangetoond te Landen (Tombe van Pepijn) en te Vilvoorde, waar als basis voor het mottelichaam gebruik werd gemaakt van een reeds bestaande ringwalversterking⁷⁷⁸.

Een tweede mogelijkheid was het construeren van een kernheuvel als basis. Gekende voorbeelden hiervan zijn onder meer Merkem⁷⁷⁹, Werken⁷⁸⁰, Viane⁷⁸¹, Beveren-Waas⁷⁸², Londerzeel⁷⁸³ en Diest⁷⁸⁴. Te Londerzeel kon daarenboven worden aangetoond dat voor de verdere ophoging grond van buiten de beekvallei werd aangevoerd⁷⁸⁵. Net zoals te Veurne werd te Londerzeel de basis van het lichaam ondersteund door balken en planken. Deze zullen tevens de toegankelijkheid van het terrein tijdens de ophoging vergemakkelijkt hebben. Om stabiliteitsproblemen te voorkomen, werden te Gistel en te

⁷⁷³ Berkers *et al.* 2008; De Meulemeester 1993; De Decker 1999; Callebaut 1988.

⁷⁷⁴ De Meulemeester 1998.

⁷⁷⁵ De Meulemeester 1982.

⁷⁷⁶ De Meulemeester & Dewilde 1991.

⁷⁷⁷ Callebaut 1979a.

⁷⁷⁸ Claes 2002, 387.

⁷⁷⁹ Berkers 2006.

⁷⁸⁰ Vanthournout 1991, 1996.

⁷⁸¹ Claes 2002.

⁷⁸² De Meulemeester 1978a.

⁷⁸³ Dewilde & Van der Plaetsen 1994.

⁷⁸⁴ Callebaut 1982.

⁷⁸⁵ Dewilde *et al.* 1994.

Zoutleeuw⁷⁸⁶ kleipakketten tegen de hellingen opgestapeld. Bij deze constructiemethode kan een variant onderscheiden worden. Het valt immers op dat voor de aanleg van een aantal mottes gebruik werd gemaakt van een reeds bestaande verhevenheid. Dit is onder meer het geval in Loker waar een verhoging in de beekvallei, die tijdens de Romeinse periode gebruikt werd, als grafheuvel diende als basis voor de motteheuvel⁷⁸⁷. Een laatste methode bestond erin een toren in te motten, zoals het Gravensteen te Gent⁷⁸⁸ en de Warandeheuvel te Diest⁷⁸⁹, de Borgh van Brustem⁷⁹⁰ of de motte van Kolmont⁷⁹¹. Men lijkt te kunnen stellen dat dit procédé werd gereserveerd voor torens in natuursteen; vandaar wellicht ook de ondervertegenwoordiging van deze werkwijze in het “steen-arme” Vlaanderen.

Wat de constructies op het opperhof betreft, laten de beschikbare opgravingsdata toe enkele vaststellingen te doen⁷⁹². In grondplan werden zowel vierkante, rechthoekige als polygonale gebouwen aangetroffen. Men is geneigd om de vierkante en polygonale gebouwen te identificeren als torenvormig, terwijl de rechthoekige gebouwen veeleer zaalvormig zijn. De gebouwplattegronden variëren erg qua afmetingen, gaande van kleine constructies zoals te Loker (bakstenen toren van 3,5 op 4 meter) tot grote constructies zoals te Veurne (10 op 8 meter), Gent-Gravensteen, Kolmont en Brustem.

Het materiaal dat werd gebruikt voor de constructie van de gebouwen was in sterke mate afhankelijk van de beschikbaarheid van de grondstoffen⁷⁹³. In landstreken waar natuursteen schaars was, werd vnl. gebruik gemaakt van hout, vakwerk en (vanaf de 12de eeuw) baksteen (bv. Ertvelde, Veurne, Beveren-Waas...) of een combinatie van deze drie. In sommige gevallen (waaronder Bever, Beveren-Waas, Viane, ...) kon een overgang van hout- naar steenbouw worden aangetoond, wat aansluit bij de algemene ontwikkeling van de bouwtechniek in Vlaanderen. Wanneer natuursteen voorhanden was, werd die op grote schaal aangewend. Voor Oost- en West-Vlaanderen beperkt zich dit voor zover bekend tot de sites die met rivieren verbonden waren, zoals de mottes van Spiere, Gent-Gravensteen of Denderleeuw. In het oosten van Vlaanderen was een constructie in natuursteen gemeengoed. In Brustem werd tijdens de opgravingen vastgesteld dat in de oudste fasen de onderbouw van de toren werd opgetrokken uit natuursteen, maar dat de bovenbouw in vakwerk werd gebouwd.

Informatie omtrent palissades blijft beperkt. De onderzochte mottelichamen ondervonden maar al te vaak grote schade doorheen de tijd, zodat deze structuren vaak ontbreken. Toch werden bij de mottes van Grimbergen, Viane, Beveren-Waas en Veurne nog sporen van een palissade aangetroffen. Het ging hierbij zowel om paalsporen in een standgreppel als om stenen funderingen. In Kolmont is er sprake van een stenen omheiningmuur.

Opgravingen op het neerhof zijn zeldzaam, waardoor dit element van het mottetekasteel hoogst onderbelicht blijft (Diest, Beveren-Waas)⁷⁹⁴. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat het neerhof in vele gevallen na de opgave van de motte in gebruik bleef als landbouwbedrijf of als de plaats waar later de dorpskerk werd opgericht. Opvallend is dat in heel wat gevallen deze functie zelfs tot vandaag aanwezig is. Op basis van de actuele kennis kan geen vast patroon worden herkend in de organisatie van het neerhof en lijkt dit veeleer een functionele groepering van een aantal gebouwen te zijn, in combinatie met palissades, bruggen en een poortgebouw. Op het neerhof bevond zich vaak de zgn. castrale kapel, die in meerdere gevallen uitgroeide tot parochiekerk.

⁷⁸⁶ Verbeeck 1993, 1994a.

⁷⁸⁷ De Meulemeester 1978b.

⁷⁸⁸ Callebaut *et al.* 1982.

⁷⁸⁹ Callebaut 1982.

⁷⁹⁰ De Meulemeester 1989, 1990a, 1993.

⁷⁹¹ De Meulemeester 1993.

⁷⁹² zie o.m. De Meulemeester & Matthys 2000.

⁷⁹³ Berkens *et al.* 2008; De Meulemeester 1998.

⁷⁹⁴ De Meulemeester & Matthys 2004.



De aanwezigheid van een meestal complex grachtenstelsel is kenmerkend voor mottekastelen⁷⁹⁵. Het opperhof was steeds omgeven door een vaak erg brede ringgracht. Bijzonder typerend is dat ook het neerhof omgracht was en dat deze gracht aansloot op het opperhof, zodat beide een soort 8 vormden. Het kwam echter ook voor dat het neerhof niet afzonderlijk omgracht was, maar dat er enkel een omgevende walgracht was die het neerhof en het opperhof samen omvatte. Dit geheel van opper- en neerhof werd op zijn beurt vaak omgeven door een bijkomende gracht. Doorgaans was de gracht rond het opperhof de breedste en meest imposante, met een breedte van 20 tot 30 meter. De buitenste omgevende gracht was meestal bescheidener.

Er zijn enkele voorbeelden gekend van aarden wallen die werden aangelegd in combinatie met het grachtenstelsel. Wellicht een van de mooiste Vlaamse voorbeelden is de Vrouwenhille te Werken (gem. Kortemark, West-Vlaanderen), waar aan de buitenzijde van de gracht rond het opperhof een aarden wal werd aangelegd van een tweetal meter hoog⁷⁹⁶. Ook in Kolmont is er sprake van een aarden buitenwal.

De introductie van het mottekasteel in Vlaanderen kan worden gesitueerd vanaf ongeveer 1050. De opkomst van dit type versterking hangt nauw samen met het ontstaan en de wijde verspreiding van de feodaliteit en van de hieraan gekoppelde behoefte om de vaak nieuw verworven status te etaleren en zijn macht ten toon te spreiden. Algemeen wordt aangenomen dat de eerste initiatieven tot de bouw van mottekastelen werden genomen door de hogere adel⁷⁹⁷. Zowel in het graafschap Vlaanderen als in het hertogdom Brabant en de omliggende gebieden, situeren de eerste mottekastelen zich vooral in de hoofdplaatsen van de kasselrijen, in de heerlijkheden van belangrijke adellijke geslachten en langsheen belangrijke territoriale grenzen.

Het voorbeeld van de hoge adel wordt snel overgenomen door de lagere adel, die eveneens de strategische voordelen van een mottekasteel inziet. In de loop van de 12de en de 13de eeuw worden bijna overal in Vlaanderen op grote schaal mottekastelen gebouwd, die fungeren als hoofdplaats van een lokale heerlijkheid. Dit leidt echter al gauw tot een soort devaluatie van de morfologie: terwijl de oudste mottekastelen in regel grote en massieve aarden versterkingen waren, kan worden vastgesteld dat de mottekastelen die op het einde van de bloeiperiode door de lagere adel en in het landelijk gebied werden gebouwd, vaak slechts nabootsingen zijn met veeleer lichte aanaardingingen.

Uiteindelijk mondt deze tendens uit in het ontstaan van de site met walgracht of *moated site*, die op grote schaal werd gebouwd vanaf de late middeleeuwen en niet meer uitsluitend voorbehouden was voor de adel. Ook vrije boeren of welgestelde burgers bouwden op grote schaal omgrachte woningen en boerderijen, die vaak licht opgehoogd werden⁷⁹⁸.

⁷⁹⁵ Berkers *et al.* 2008; De Meulemeester & Matthys 2000, 2004.

⁷⁹⁶ Berkers 2006.

⁷⁹⁷ Berkers *et al.* 2008; De Meulemeester 1994.

⁷⁹⁸ Verhaeghe 1981a, 1981b.

4 BIBLIOGRAFIE

- AMEELS V., CALLEBAUT D., DE GROOTE K. & MOENS J. 2003: Ename – Sint-Laurentiuskerk (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 26, 6-7.
- ANCA H. 1964: Het slopen van het castrum te Oudenburg en de vroegste geschiedenis van Brugge, *Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis* 42, 1292-1305.
- ANNAERT R. 1999: Archeologie in de ruilverkaveling Poppel (Antwerpse Noorderkempen), *AVRA-jaarboek 1998*, 38-43.
- ANNAERT R. 2000: Het middeleeuwse Oud-Turnhout op het spoor. In: BASTIAENS J. (red.), *Zand op de schop. Een archeologische kijk op de Kempen*, Oud-Turnhout, 69-83.
- ANNAERT R. 2003a: Merovingian cemetery of the 6th-7th century at Broechem (municipality of Ranst, province of Antwerp, Belgium). In: *Paganisme et christianisme en Europe de l'ouest et du nord (de l'Antiquité au haut Moyen Âge); histoire et archéologie*, 54^e Sachsensymposium de l'Internationale Arbeitsgemeinschaft zur Archäologie der Sachsen und ihrer Nachbarvölker in Nordwesteuropa 6-10 Septembre 2003, Saint-Germain-en-Laye, 36-38.
- ANNAERT R. (m.m.v. VANDENBRUAENE M.) 2003b: Merovingisch grafveld uit de 6de-7de eeuw te Broechem (Ranst-prov. Antwerpen). In: CUYT G. & SAS K. (red.), *Vlekken in het zand. Archeologie in en rond Antwerpen*, Antwerpen, 47-55, pln 6-9.
- ANNAERT R. 2005: Fremde Einflüsse in der merowingerzeitlichen Nekropole in Broechem (Belgien, Gem. Ranst, Prov. Antwerpen). In: *Das Miteinander, Nebeneinander und Gegeneinander von Kulturen. Zur Archäologie und Geschichte wechselseitiger Beziehungen im 1. Jahrtausend n. Chr., Abstracts, 56. Internationales Sachsensymposium im Kulturhistorischen Museum Magdeburg 27-31 August 2005*, Magdeburg, 13.
- ANNAERT R. 2007: La nécropole mérovingienne de Broechem (VIe-VIIe siècle) (Ranst, province d'Anvers – Belgique). In: VERSLYPE L. (ed.), *Villes et campagnes en Neustrie. Sociétés-Economies-Territoires-Christianisation. Actes des XXVe Journées Internationales d'Archéologie Mérovingienne de l'A.F.A.M., Europe médiévale 8*, Montagnac, 87-96.
- ANNAERT R. (in druk): Enkele voorlopige resultaten van vroeg- en volmiddeleeuws nederzettingsonderzoek in de Antwerpse Kempen en omstreken, *Jaarboek van de Stichting Historisch Boerderijonderzoek*.
- ANNAERT R., DEGRYSE P., MOENS J. & VANDENBRUAENE M. 2007: *Archeologisch noodonderzoek in de Sint-Bavo kerk te Boechout (juli 2006)*. Intern VIOE-rapport, Brussel.
- ANNAERT R. & JACOBS V. 1989: *Graven naar graven. Het 'Prinsenhof' te Kuringen, residentie van Loonse graven en Luikse prinsbisschoppen. Geschiedenis en archeologie*, De Vrienden van het Stadsmuseum v.z.w. 11, Hasselt.
- ANNAERT R., ROOVERS I. & VERBEEK C. 1997: Ruilverkaveling te Poppel brengt sporen uit de middeleeuwen aan het licht (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* 20, 51-52.
- ANNAERT R. & VAN HEESCH J. 2004: Een gouden muntschat uit het Merovingisch grafveld te Broechem, *Archeologie in Vlaanderen VIII*, 229-256.
- ANNAERT R. & VERVOORT R. 2003: De volmiddeleeuwse bewoningskern te Ouwen-Grobbendonk (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* 26, 13-15.
- ANTROP M., BOURGEOIS J., CORDEMANS K., LACHAERT P.J., ROGGE E. & THOEN E. 2002: *Landschapsonderzoek landinrichtingsproject Brugse Veldzone (VLM)*, Onderzoeksrapport Universiteit Gent, Gent.
- ARICKX V. 1989: Het heidens kerkhof van Pittem, *Biekerf* 89, 386-400.
- ARTS A., VAN DEN HOVE P., VANDER GINST V. & VANDERHOEVEN A. 2007: 20 eeuwen onafgebroken occupatie in de O.L.V.-basiliek, Tongeren (Limb.), *Archaeologia Mediaevalis* 30, 8-10.
- ARTS A., VAN DEN HOVE P., VANDER GINST V. & VANDERHOEVEN A. 2008: Archeologisch onderzoek in de O.L.V.-basiliek in Tongeren (Limb.), *Archaeologia Mediaevalis* 31, 11-14.

- BAL A. 1989: *De voormalige St.-JanBaptistkerk te Huizingen (gem. Beersel). Archeologisch bodemonderzoek (1955, 1967)*, Hallensia 11 (3), Halle.
- BAUTERS L. 1987: Een merovingische pot van Balegem-Kattenberg, *Het Land van Rode* 10, 5-22.
- BAUTERS L. & BRAECKMAN K. 1994: Een vroegmiddeleeuwse kuil te Kruishoutem-Eierveiling (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 17, 81.
- BAUTERS L. & BRAECKMAN K. 1999: Kruishoutem. Hof te Wijckhuyze, preventieve opgraving rondom een middeleeuwse boerderij. In: *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 1998*, Gent, 97-99.
- BAUTERS L., BRAECKMAN K., DE MULDER G., JAMÉE W., ROGGE M. & VELGHE M. 1997: Oudenaarde-Mater. Een Gallo-Romeinse agrarische nederzetting en sporen van Karolingische bewoning te Duisbeke, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 1996*, 150-151.
- BAUWENS-LESENNE M. 1962: *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Oostvlaanderen (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen)*, N.C.O.N.B., Oudheidkundige repertoria. Reeks A. Bibliografische repertoria II, Brussel-Bruxelles.
- BAUWENS-LESENNE M. 1963: *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Westvlaanderen (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen)*, N.C.O.N.B., Oudheidkundige repertoria. Reeks A. Bibliografische repertoria IV, Brussel-Bruxelles.
- BAUWENS-LESENNE M. 1965: *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Antwerpen (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen)*, N.C.O.N.B., Oudheidkundige repertoria. Reeks A. Bibliografische repertoria VI, Brussel-Bruxelles.
- BAUWENS-LESENNE M. 1968: *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Limburg, behoudens Tongeren-Koninksem (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen)*, N.C.O.N.B., Oudheidkundige repertoria. Reeks A. Bibliografische repertoria VIII, Brussel-Bruxelles.
- BAZELMANS J. 1999: *By Weapons Made Worthy. Lords, Retainers and Their Relationship in Beowulf*, Amsterdam Archaeological Studies 5, Amsterdam.
- BEECKMANS L. & WELLEMAN G. 1985: Het Merovingisch grafveld van Denderwindeke, *VOBOV-Info* 20, 1-7.
- BERINGS G. 1985: Het oude land aan de rand van het vroeg-middeleeuwse overstromingsgebied van de Noordzee. Landname en grondbezit tijdens de middeleeuwen, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* XXXIX, 37-84.
- BERKERS M. 2006: *Machtige heuvels. Mottekastelen in de Belgische provincie West-Vlaanderen en het Franse arrondissement Dunkerque*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent.
- BERKERS M., CLAES B., DE DECKER S. & DE MEULEMEESTER J. 2008: Châteaux à motte des anciens Pays-Bas méridionaux: un état de question après quinze ans de silence, *Château Gaillard. Etudes de castellologie médiévale* 23, 21-32.
- BLACKMORE L. 2001: Pottery: Trade and Tradition. In: HILL D. & COWIE R. (eds), *Wics. The Early Medieval Trading Centres of Northern Europe*, Sheffield Archaeological Monographs 14, Sheffield, 22-42.
- BLINKHORN P. 1999: Of cabbages and kings: production, trade and consumption in middle-Saxon England. In: ANDERTON M. (ed.), *Anglo-Saxon Trading Centres: beyond the emporia*, Glasgow, 4-23.
- BÖHNER K. 1958: *Die fränkischen Altertümer des Trieres Landes*, Berlin.
- BORREMANS R. 1973: Grimbergen, fouilles de la motte Senecaberg, *Château Gaillard. Etudes de castellologie médiévale* 6, 23-27.
- BORREMANS R. 1982: Archeologisch onderzoek van de Kasteelberg te Geraardsbergen-Viane (1976), *Land van Aalst* 34 (2-3), 49-116.

- CALLEBAUT D. 1987: De vroeg-middeleeuwse portus en Benedictijnenabdij van Ename (stad Oudenaarde), *Archaeologia Belgica (N.R.)* III, 213-224.
- CALLEBAUT D. (red.) 1988: *Ename – Oudenaarde – Mullem. Archeologisch-historische route*, Archaeologicum Belgii Speculum XVI, Brussel.
- CALLEBAUT D. 1991: Castrum, Portus und Abtei von Ename. In: BÖHME H.W. (ed.), *Burgen der Salierzeit. Teil 1. In den nördlichen Landschaften des Reiches*, Sigmaringen, 291-309.
- CALLEBAUT D. 1992: De Ottoonse portus van Ename, *Rotterdam Papers VII*, Rotterdam, 25-38.
- CALLEBAUT D. 1994: Résidences fortifiées et centres administratifs dans la vallée de l'Escaut (IXe-XIe siècle). In: DEMOLON P., GALINIÉ H. & VERHAEGHE F. (red.), *Archéologie des villes dans le nord-ouest de l'Europe (VIIe-XIIIe siècle). Actes du 4^e congrès international d'archéologie médiévale tenu à Douai en 1991*, Archaeologia Duacensis 11 = Maison des sciences de la ville de l'université de Tours 7, Douai, 93-112.
- CALLEBAUT D., AMEELS V., BASTIAENS J., DE GROOTE K., LEMAY N., ROELS E., VANDENBRUAENE M. & VAN DIJCK L. 2001: Opgravingen, bouwhistorisch onderzoek en restauratiewerken in de Sint-Laurentiuskerk te Ename (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 24, 23-25.
- CALLEBAUT D. & DE GROOTE K. 1988: Sint-Lievens Houtem (O.-VI.): St-Michielskerk, *Archeologie* 1988 (2), 202-203.
- CALLEBAUT D., DE GROOTE K., ERVYNCK A. & VAN STRYDONCK M. 2002: Was het nu '70 of '80? Radiokoolstofdateringen voor het castrum te Ename (Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen VI*, 231-241.
- CALLEBAUT D., DE GROOTE K. & VAN DER DONCKT M.-C. 1992: De kerkkouter te Bevere, *Archaeologia Mediaevalis* 15, 40.
- CALLEBAUT D., DE GROOTE K., VAN DER DONCKT M.-C. & MOENS J. 1993: Archeologisch onderzoek in Ename (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 16, 36-37.
- CALLEBAUT D. & MILIS L. 1982: Le castrum de Petegem et le système défensif le long de l'Escaut au Haut Moyen Age, *Château Gaillard. Etudes de Castellologie médiévale* 9-10, 71-82.
- CALLEBAUT D., RAVESCHOT P. & VAN DE WALLE R. 1982: Het Gravensteen te Gent. In: *Conspectus MCMLXXXI*, *Archaeologia Belgica* 247, Brussel, 112-116.
- CAMBIER A. 1966: De laatste opgravingen onder en rond de Sint-Hermeskerk, *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het Tenement van Inde* 14, 153-184.
- CAMBIER A. 1985: De peilingen onder de middenbeuk der Sint-Hermeskerk te Ronse en de ontdekking der Karolingische kerk (voorjaar 1968 en winter 1984-85), *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het Tenement van Inde* 34, 31-44.
- CARLIER M. 1989: *De Merovingische grafvelden in het noordoostelijk Scheldebekken en in de Dijlevallei*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KULeuven.
- CHARLIER C. 1994: Les enfants mérovingiens d'Erps-Kwerps. Problèmes de croissance, *Acta Archaeologica Lovaniensia* 33, 91-99.
- CHARLIER C. 1995: Problèmes sanitaires et de croissance chez les enfants mérovingiens d'Erps-Kwerps (Brabant), *Archaeologia Mediaevalis* 18 (2), 13-14.
- CHARLIER C. 1996: Le cimetière mérovingien d'Erps-Kwerps (prov. VI.-Brabant). Approche anthropologique de la tombe 117. In: LODEWIJCKX M. (red.), *Archaeological and historical aspects of West-European societies, Album amicorum André Van Doorselaer*, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 8, 289-300.
- CHAPELOT J. 1980: Le fond de cabane dans l'habitat rural Ouest-Européen: Etat des questions, *Archéologie Médiévale* X, 5-57.
- CHIFFLET J.-J. 1655: *Anastasis Childeric I. Francorum Regis, sive thesaurus sepulchralis, Tornaci Nerviorum effossus et commentario illustratus*, Antwerpen.

- CHOQUEEL A. 1950: *Les civilisation préhistorique et anciennes de la Flandre Occidentale d'après l'examen d'objets leur ayant appartenu*, Bruxelles.
- CLAASSEN A. 1958: De Franken bij ons!?, *Limburg* 37, 233-248.
- CLAASSEN A. 1960: Het Merovingisch grafveld van het Lindel (Overpelt), *Het Oude Land van Loon* 15, 53-58.
- CLAASSEN A. 1963: Merovingische vondst te Neeroeteren, *Limburg* 42, 384-385.
- CLAASSEN A. 1969: *De Achelse Tomp*, *Archaeologia Belgica* 110, Brussel.
(= *Het Oude Land van Loon* XXIII, 1968, 203-233)
- CLAASSEN A. 1970: *Van mottoren tot kasteel*, Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren 14, Tongeren.
- CLAES B. 2002: *Castrale mottes in Vlaams-Brabant. Inventaris en vergelijking*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent.
- COENE G. 1967: *De fibulae uit de Merovingische periode in België: typologische studie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUGent.
- COOLS E. 1986: De «Karolingische kerk» van Torhout... een Romeinse wachttoren?, *Westvlaamse Archaeologica* 2, 81-90.
- COOLS E. 1992: Torhout, kerk Sint-Pieters Banden. Her-opgraving. In: TERMOTE J. (red), *De opgravingsactiviteiten van de Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in West-Vlaanderen over de werkjaren 1990, 1991 en 1992*, *Westvlaamse Archaeologica* 8, Kortrijk, 73-74.
- COORNAERT M. 1989: Het heidens kerkhof in Pittem, *Biekorf* 89, 235-241.
- CREEMERS G. 1990: De Sint-Gertrudiskerk te Gruitrode (Meeuwen-Gruitrode) (Limb.), *Archaeologia Mediaevalis* 13, 37-38.
- CROIS R. 1967: Oude bewoningssporen te Roksem, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming "Société d'Emulation" te Brugge* CIV, 88-96.
- CROMBÉ P. 1989: Noodopgraving op de Square Albert te Ronse. Vondsten uit de Gallo-Romeinse periode en de vroege tot late middeleeuwen, *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige kring van Ronse en het Tenement van de Inde* 38, 77-104.
- CUMONT G. 1907: Monnaies trouvées dans les gisements côtiers de La Panne, *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles* XXI, 73-79.
- CUYT G. 1984: Gallo-Romeinse en middeleeuwse houtbouwsporen te Wijnegem. In: *Conspectus MCMLXXXIII*, *Archaeologia Belgica* 258, Brussel, 126-130.
- CUYT G. 1986: Nederzetting uit de 12de eeuw te Wijnegem, *Archaeologia Belgica (N.R.)* II (1), 85-86.
- CUYT G. 1987: Romeinse en middeleeuwse nederzettingen te Wijnegem, *Archaeologia Belgica (N.R.)* III, 197-202.
- CUYT G. 1996a: Wijnegem "Steenakker", *AVRA Jaarboek* 1996, 82-83.
- CUYT G. 1996b: Waterputten uit de duistere middeleeuwen belicht, *Ons Heem* 50 (3), 136-142.
- CUYT G. & ANNAERT R. 1991: Wijnegem: middeleeuws boothuis, *AVRA werking* 1991, 58.
- CUYT G. & VAN STRYDONCK M. 2004: Van huizen, putten en Merovingers. Archeologisch onderzoek te Wijnegem-Steenakker in 2003 (interimverslag), *AVRA Bulletin* 4, 53-60
- DE BOE G. 1970: *Een Merovingisch grafveld te Borsbeek (Antwerpen)*, *Archaeologia Belgica* 120, Brussel, 1970.
- DE BOE G. 1982: Meer dan 1500 jaar bewoning rond de Romeinse villa te Neerharen-Rekem. In: *Conspectus MCMLXXXI*, *Archaeologia Belgica* 247, Brussel, 70-74.

////////////////////////////////////

- DE BOE G. 1983: De Laat-Romeinse "Germaanse" nederzetting te Neerharen-Rekem. In: *Conspectus MCMLXXXII*, Archaeologia Belgica 253, Brussel, 69-73.
- DE BOE G. 1986. De opgravingscampagne 1984 te Neerharen-Rekem, *Archaeologia Belgica (N.R.)* I (2), 53-62.
- DE BOONE W.J. 1954: *De Franken. Van hun eerste optreden tot de dood van Childerik*, Amsterdam.
- DECLERCQ G. 1991: Oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht van Brugge (9de-12de eeuw). In: DE WITTE H. (red.), *De Brugse Burg. Van grafelijke versterking tot moderne stadskern*, Archeo-Brugge 2, Brugge, 15-45.
- DECLERCQ G. 1995: Vlaanderen en de Vlaanderengouw in de vroege middeleeuwen. In: *Licht in de middeleeuwen. 1250 jaar Roksem en de kerstening in westelijk Vlaanderen*, 10-17. (= *Vlaanderen* 44 (3), 1995, 154- 161)
- DE CLERCQ W. 1997: Onbekend is onbemind. De vroege Middeleeuwen in het westen en noordwesten van Oost-Vlaanderen, gezien vanuit archeologisch perspectief, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* LI, 21-36.
- DE CLERCQ W. 1998: De vroege middeleeuwen op het grondgebied van het Land van Nevele, *VOBOV-Info* 47, 61-63.
- DE CLERCQ W. 2005: Sporen uit de IJzertijd en uit de vroege Middeleeuwen op de plaats Ouburg te Oudegem (stad Dendermonde). In: IN 'T VEN I. & DE CLERCQ W. (red.), *Een lijn door het landschap. Archeologie en het vTN-project 1997-1998, Deel I*, Archeologie in Vlaanderen, Monografie 5, Brussel, 94-98.
- DE CLERCQ W. & DE GROOTE K. 2005: Middeleeuwse perceelstructuur en stort van aardewerk in Oostwinkel-Veldhoek. In: IN 'T VEN I. & DE CLERCQ W. (red.), *Een lijn door het landschap. Archeologie en het vTN-project 1997-1998, Deel II*, Archeologie in Vlaanderen, Monografie 5, Brussel, 119-126.
- DE CLERCQ W., DE GROOTE K., MOENS J. & MORTIER S. 2001: De archeologie van een aardgasleiding. Zomergem. Bauwerwaan: sporen van 12de-eeuwse kleiwinning en pottenbakkersactiviteit, *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent, 192-195.
- DE CLERCQ W., DESCHIETER J. & DE MULDER G. 2002: Merelbeke, Poelstraat: bouwwerf PVT Caritas. Vroegmiddeleeuwse begraafplaats en nederzetting. In: *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 2001*, Gent, 159-166.
- DE CLERCQ W., DESCHIETER J. & DE MULDER G. 2004: Archeologisch noodonderzoek op de vroeg- en volmiddeleeuwse begraafplaats en nederzetting Merelbeke Caritas (O.-VI.). Resultaten en eerste synthese na afronding van het veldonderzoek, *Archaeologia Mediaevalis* 27, 9-12.
- DE CLERCQ W. & MORTIER S. 2001: Aalter, industrieterrein Langevoorde. Grootchalige noodarcheologie. Onderzoek van een meerperiodenvindplaats. In: *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent, 197-202.
- DE CLERCQ W. & MORTIER S. 2002: Aalter, industrieterrein Langevoorde. Grootchalig noodonderzoek van een meerperiodenvindplaats. In: *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 2001*, Gent, 146-154.
- DE CLERCQ W. & TAAYKE E. 2004: Handgemachte Keramik der Späten Kaiserzeit und des frühen Mittelalters in Flandern (Belgien). Das Beispiel der Funde Friesischer Keramik in Zele (O.-Flanders). In: LODewIJCKX M. (ed.), *Bruc ealles well. Archaeological Essays concerning the Peoples of North-West Europe in the First Millenium AD*, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 15, Leuven, 57-71.
- DE CLERCQ W., VAN RECHEM H., GELORINI V., MEGANCK M., TAAYKE E. & TENCY H. 2005: Een meerperioden-vindplaats langs de Schelde te Zele Kamershoek (prov. Oost-Vlaanderen). Een grafheuvel uit de Bronstijd, een erf uit de Gallo-Romeinse periode en sporen van Germaanse inwijkelingen. In: IN 'T VEN I. & DE CLERCQ W. (red.), *Een lijn door het landschap. Archeologie en het vTN-project 1997-1998, Deel II*, Archeologie in Vlaanderen, Monografie 5, Brussel, 177-230.
- DE COCK S. 1985: Het voorhof van het kasteel 'Bermoortere' te Sint-Katelijne-Waver (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* 8, 75-77.



- DE COCK S. 1996: Van archeologische site tot openluchtmuseum. De Gallo-Romeinse baanpost en Merovingische nederzetting van Kerkhove ca. midden 1ste eeuw - midden 8ste eeuw n. Chr. In: VAN ROEYEN J.-P. (ed.), *Uit Vlaamse bodem. 10 archeologische verhalen*, Sint-Niklaas, 79-87.
- DE COCK S., ROGGE M. & VAN DOORSELAER A. 1987: Het archeologisch onderzoek te Zerkegem-Jabbeke, *Westvlaamse Archaeologica* 3, 37-54.
- DE CORTE J. 2007: Eerste resultaten van het archeologisch noodonderzoek op ambachtelijke zone SteenGoed (gemeente Oudenburg), *Jaarboek De Spaenhiers* 2006, 213-222.
- DE DECKER S. 1999: Vanuit de hoogte. Een vergelijkende studie van de inplanting van castrale mottes in de provincie Oost-Vlaanderen, *VOBOV-Info* 49, 3-19.
- DE DECKER S. & BOURGEOIS J. 2000: *Archeologische Inventaris van de Uitkerkse Polder (gem. Uitkerke-Blankenberge, Wenduine-De Haan, Nieuwmunster-Zuienkerke), Prov. West-Vlaanderen. Deelstudie in het kader van een haalbaarheidsstudie van een natuurinrichtingsproject*. Studie in opdracht van de Vlaamse Landmaatschappij en Aminor-Afdeling Natuur (Universiteit Gent), Gent.
- DE DECKER S. & CHERRETÉ B. 2006: Van onder het stof gehaald. Opgravingen in de Kasteelstraat te Assenede. In: DE DECKER S. (red.), *Het kasteel van Assenede. Van opgraving tot historisch landschap*, Gent, 9-25.
- DE DECKER S. & HIMPE K. 2002: *Archeologische en cultuurhistorisch onderzoek in het kader van het natuurinrichtingsproject 'Oostends Krekengebied'*. Studie in opdracht van de Vlaamse Landmaatschappij en Aminor-Afdeling Natuur (Belconsulting), Tielt.
- DE GROOTE K. 1998: Het middeleeuws aardewerk van een archeologisch onderzoek op de Korenmarkt in 1998, *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent* 22 (3), 29-31.
- DE GROOTE K. 2000: Van prestedelijke nederzetting tot omwalde stad. Archeologie van de Aalsterse stadsontwikkeling, *Het Land van Aalst* 50 (3), 234-252.
- DE GROOTE K. 2002: The influence of imported wares on the local pottery in medieval Flanders (10th-15th centuries). In: HELMIG G., SCHOLKMANN B. & UNTERMANN M. (eds), *Centre - Region - Periphery. Medieval Europe, Basel 2002, Preprinted papers* 1, Hertingen, 263-267.
- DE GROOTE K. 2004: *Het aardewerk in de regio Oudenaarde in de Volle en Late Middeleeuwen (10de-16de eeuw). Technische en typologische analyse, chronologie, evolutie en betekenissen*, onuitgegeven doctoraatsproefschrift VUB, Brussel.
- DE GROOTE K. 2006: L'évolution de la céramique dans la vallée de l'Escaut (Flandre) du IXe au XIIe siècle: Interprétations culturelles, sociales et économiques. In: HINCKER V. & HUSI P. (éds), *La céramique du haut Moyen Age (Ve-Xe siècles) dans la nord-ouest de l'Europe. Bilan et perspectives dix ans après le colloque d'Outreau. Actes du Colloque de Caen 2004*, Condé-sur-Noireau, 249-264.
- DE GROOTE K. 2008: *Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen. Techniek, typologie, chronologie en evolutie van het gebruiksgoed in de regio Oudenaarde in de volle en late middeleeuwen (10de-16de eeuw)*, Relicta. Archeologie, Monumenten- & Landschapsonderzoek in Vlaanderen, Monografie 1, twee delen, Brussel.
- DE GROOTE K. 2010: The contribution of archaeological sources to the research of the formation of towns. The example of Aalst, a border town in the county of Flanders. In: DE GROOTE K., TYS D. & PIETERS M. (eds.), *Exchanging Medieval Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe*, Relicta Monografieën 4, Brussel, 249-266.
- DE GROOTE K., DE CLERCQ W., DEFORCE K. & MOENS J. 2007: *Het aardewerk uit een 10de-/vroeg 11de-eeuwse pottenbakkersoven te Merelbeke (Oost-Vlaanderen, België)*, Corpus Middeleeuws Aardewerk (CMA) 18, Gent.
- DE GROOTE K., DEMIDDELE H., ERVYNCK A., LALEMAN M.-C. & STOOPS G. 2000: Het verleden van de Gentse Korenmarkt (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 23, 67.
- DE GROOTE K. & MOENS J. 1994: Noodonderzoek in de oudste stadskern van Aalst (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 17, 62-63.



- DE GROOTE K. & MOENS J. 1995: De oudste stadsversterking van Aalst (prov. Oost-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen IV*, 95-148.
- DE GROOTE K. & MOENS J. 1999: Archeologisch onderzoek op de Oude Vismarkt te Aalst, *Archaeologia Mediaevalis* 22, 53-56.
- DE GROOTE K. & MOENS J. 2008: Archeologisch onderzoek in de dorpskern van Moorsel (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 31, 83-84.
- DE GROOTE K., MOENS J. & AMEELS V. 2005: Aan de oever van de Dender. Onderzoek in de Stoofstraat te Aalst (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 28, 104-105.
- DE GROOTE K., MOENS J., CALUWÉ D., COOREMANS B., DEFORCE K., ERVYNCK A., LENTACKER A. & VAN NEER W. 2009: Op zoek naar de oudste middeleeuwse bewoning aan de Grote Markt te Aalst (prov. Oost-Vlaanderen). Het onderzoek van afval- en beerkuilen uit de 12de tot de 14de eeuw, *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen 4*, Brussel, 135-204.
- DE GROOTE K., MOENS J. & DE BLOCK A. 2001: Een 12de-eeuwse stenen weg onder het Sint-Martensplein te Aalst (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 24, 81-83.
- DE GROOTE K., MOENS J. & DE BLOCK A. 2002: Bewoning uit de 12de eeuw aan de Nieuwstraat te Aalst (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 25, 48-49.
- DE LOË A. 1902: La station préhistorique, belgo-romaine et franque de La Panne, commune d'Adinkerke (Flandre Occidentale), *Mémoires de la Société archéologique de Bruxelles XX*, 1-8 & pl. I-IV.
- DE LOË A. 1907: Note sur les objets barbares recueillis dans les stations de La Panne-Bray Dunes, *Fédération archéologique et historique de Belgique, Annales du XXe congrès (Gand, 1907)*, Gand, 212-214.
- DE LOË A. 1908: Fouilles à Bray Dunes (Nord), *Bulletin des Musées royaux des Arts décoratifs et industriels à Bruxelles*, 2^e série I, 58-59.
- DE LOË A. 1939: *Belgique ancienne IV. La période Franque*, Bruxelles.
- DELRUE J. 2005: De glasproductie in de Merovingische periode (deel 1), *VOBOV-Info* 62, 2-10.
- DELRUE J. 2006: Het Merovingische grafveld van Erps-Kwerps/Lelieboomgaarden opnieuw belicht, *Curtenberg* 15 (1-2), 20-24.
- DELRUE J. & HOORNE J. 2006: Merovingische grafcontexten op de site Villershof te Erps-Kwerps? Enkele bijzondere contexten, *Curtenberg* 15 (1-2), 25-28.
- DE MAEYER W. & HUYGHE J. 2007: Archeologisch onderzoek in de Zeebrugse Achterhaven, *Archaeologia Mediaevalis* 30, 121-126.
- DE MAEYER W. & VAN BELLINGEN S. 2004: Het archeologisch onderzoek naar de burcht van Halle (VI.-Brab.), *Archaeologia Mediaevalis* 27, 62-66.
- DE MEULEMEESTER J. 1977: Een circulaire versterking te Alveringhem. In: *Conspectus MCMLXXVI*, *Archaeologia Belgica* 196, Brussel, 73-77.
- DE MEULEMEESTER J. 1978a: *De Singelberg te Beveren-Waas*, *Archaeologia Belgica* 208, Brussel.
- DE MEULEMEESTER J. 1978b: De Galooiemote te Loker (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 1, 23.
- DE MEULEMEESTER J. 1979a: De Cathemote te Dudzele (W.-VI.): Romeinse en middeleeuwse bewoning, *Archeologie* 1979 (2), 54-55.
- DE MEULEMEESTER J. 1979b: Middeleeuwse mote te Vilvoorde, *Archeologie* 1979 (2), 39.
- DE MEULEMEESTER J. 1979c: De circulaire versterking en de Warandemote te Veurne. In: *Conspectus MCMLXXVIII*, *Archaeologia Belgica* 213, 152-156.
- DE MEULEMEESTER J. 1980: De circulaire versterking en de Warandemote te Veurne, *Wavo Berichten* 1, 152-156.

//

- DE MEULEMEESTER J. 1982: De grafelijke motte te Veurne. In: *Conspectus MCMLXXXI*, Archaeologia Belgica 247, Brussel, 117-121.
- DE MEULEMEESTER J. 1983: Castrale motten in België. In: *Miscellanea Archaeologica in honorem H. Roosens*, Archaeologia Belgica 255, Brussel, 200-225.
- DE MEULEMEESTER J. 1984a: Geo-archeologische prospectie op middeleeuwse sites te Alveringem. In: *Conspectus MCMLXXXIII*, Archaeologia Belgica 258, Brussel, 131-134.
- DE MEULEMEESTER J. 1984b: Circulaire vormen in Oost-Vlaanderen, *Archaeologia Belgica* 259, 45.
- DE MEULEMEESTER J. 1989: De Motte van Brustem (St-Truiden) (Limb.), *Archaeologia Mediaevalis* 12, 30-31.
- DE MEULEMEESTER J. 1990a: De Motte van Brustem (St-Truiden) (Limb.), *Archaeologia Mediaevalis* 13, 21-23.
- DE MEULEMEESTER J. 1990b: Karolingische castra en stadsontwikkeling: enkele arqueo-topografische suggesties. In: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem*. Handelingen van het 14de Internationaal Colloquium, Spa 6-8 sept. 1988, Historische uitgaven reeks in-8°, 83, Brussel, 117-149.
- DE MEULEMEESTER J. 1992: Structures défensives et résidences princières. Les châteaux à motte du comté de Looz au XI siècle, *Château Gaillard. Etudes de Castellologie médiévale* 15, 101-112.
- DE MEULEMEESTER J. 1993: Mottekastelen in het Graafschap Loon, *Archeologie in Limburg* 55, 8-14.
- DE MEULEMEESTER J. 1994: Le début du château: la motte castrale dans les Pays-Bas méridionaux, *Chateau Gaillard. Etudes de Castellologie médiévale* 16, 121-130.
- DE MEULEMEESTER J. 1995: Quelques réflexions sur les résidences des princes territoriaux dans les anciens Pays-Bas méridionaux, *Archéologie Médiévale* 25, 87-113.
- DE MEULEMEESTER J. 1996: "Comment s'est-on défendu au IXe siècle ...?". In: LODEWIJCKX M. (red.), *Archaeological and historical aspects of West-European societies, Album amicorum André Van Doorselaer*, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 8, 371-387.
- DE MEULEMEESTER J. 1998: Le château à motte comme chantier: quelques données et réflexions des anciens Pays-Bas méridionaux, *Chateau Gaillard. Etudes de Castellologie médiévale* 18, 37-45.
- DE MEULEMEESTER J. 1999: Archeologie van de Middeleeuwen. In: ART J. (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 4 Archeologie*, Gent, 349-450.
- DE MEULEMEESTER J. & DEWILDE M. 1987a: Romeinse en middeleeuwse sporen te Roksem (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 10, 67-69.
- DE MEULEMEESTER J. & DEWILDE M. 1987b: Romeinse en middeleeuwse landelijke bewoning langs de Zeeweg te Roksem (gem. Oudenburg), *Archaeologia Belgica (N.R.)* III, 225-231.
- DE MEULEMEESTER J. & DEWILDE M. 1991: De Godelievemotte en de middeleeuwse versterkingen te Gistel, *Archeologie in Vlaanderen I*, 197-206.
- DE MEULEMEESTER J. & MATTHYS A. 1980: Vroegmiddeleeuwse sporen op de Burg te Brugge, *Archaeologia Belgica* 226, Brussel.
- DE MEULEMEESTER J. & MATTHYS A. 1981: *De moten van het Sint-Gitterdal te Landen*, Archaeologia Belgica 239, Brussel.
- DE MEULEMEESTER J. & MATTHYS A. 2000: Château et guerres: quelques exemples issus des fouilles de château à motte dans l'espace belge, *Château Gaillard. Etudes de Castellologie médiévale* 19, 33-42.
- DE MEULEMEESTER J. & MATTHYS A. 2004: Structures de basse-cour de quelques mottes castrales des Anciens Pays-Bas méridionaux, *Château Gaillard. Etudes de Castellologie médiévale* 21, 51-56.
- DE MEULEMEESTER J. & TERMOTE J. 1980: *De Cathemmote te Dudzele, De Romaanse Sint-Walburgakerk te Veurne, Varia I*, Archaeologia Belgica 232/1, Brussel.

//

- DE WITTE H. (red.) 1991a: *De Brugse Burg. Van grafelijke versterking tot moderne stadskern*, Brugge.
- DE WITTE H. 1991b: De opgravingen 1987-1989 op de Brugse Burg: de site Burghotel (Holiday Inn Crowne Plaza). In: DE WITTE H. (red.), *De Brugse Burg. Van grafelijke versterking tot moderne stadskern*, Archo-Brugge 2, Brugge, 93-117.
- DE WITTE H., LALEMAN M.C. & OOST T. 1990: Stadsarcheologie in Vlaanderen. In: MEULEMEESTER J.-L. (red.), *Vlaamse archeologie. Opgravingen in binnen- en buitenland, tentoonstellingscatalogus*, Tielt, 45-50.
- DE WITTE H. & RYCKAERT M. 1990: Het ontstaan en de vroegste geschiedenis van Brugge. De inbreng van de archeologie en vragen van de historicus aan de archeoloog. In: *La genèse et les premiers siècles des villes médiévales dans les Pays-Bas méridionaux; un problème archéologique et historique - Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden, een archeologisch en historisch probleem*, 14de Internationaal Colloquium Spa 6-8 sept. 1988, Historische uitgaven 83, Brussel, 317-329.
- DÖRFLER W. 2003: Rural Economy of the Continental Saxons from the Migration Period to the Tenth Century. In: GREEN D.H. & SIEGMUND F. (eds), *The Continental Saxons from the Migration Period to the tenth Century: an Ethnographic Perspective*, Studies in Historical Archaeoethnology 8, San Marino, 133-157.
- DRAYE A.-M. (ed.) 1986: *De donjon van de Heren van Meldert*, Brussel. (= Monografieën Bouwkundig Erfgoed, 1)
- DRIESEN P. & WESEMAEL E. 2005: Hees (Bilzen): Sint-Quintinuskerk, *Limburg. Het Oude Land van Loon*, 84(4), 344-346.
- EFFROS B. 2003: *Merovingian mortuary archaeology and the making of the early Middle Ages*, Berkeley - Los Angeles - London.
- EGGERMONT N., ANNAERT R., BASTIAENS J., DERESSEN C., VANDENBERGHE D., VAN DEN HAUTE P., HANECA K. & VAN STRYDONCK M. 2008: *Nederzettinssporen uit de ijzertijd en de vroege middeleeuwen onder een stuifduin te Pulle (gem. Zandhoven, prov. Antwerpen)*, Intern VIOE-Rapport, Brussel.
- ERVEN J. 1981: Opgravingen in het Sint-Gitterdal te Landen (Br.), *Archaeologia Mediaevalis* 4, 4.
- ERVYNCK A., BAETEMAN C., DEMIDDELE H., HOLLEVOET Y., PIETERS M., SCHELVIS J., TYS D., VAN STRYDONCK M. & VERHAEGHE F. 1999: Human occupation because of a regression, or the cause of a transgression? A critical review of the interaction between geological events and human occupation in the Belgian coastal plain during the first millenium AD, *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 26, 97-121.
- ERVYNCK A. & DEWILDE M. 2004: Een bijgestelde datering voor de oorsprong van het Oosthof in Koekelare (W.-Vl.), 2003, *Jaarboek Spaenhiers* 11, Koekelare, 65-73.
- ERVYNCK A., LALEMAN M.C., STOOPS G., DE GROOTE K. *et al.* 1999: Het 'Zware Laag'-project. Ophogingslaag, straatvuil, baggerspecie, stort of composthoop? Datering, herkomst en betekenis van de 'Zwarte Laag' in Gent (O.-Vl.), *Archaeologia Mediaevalis* 22, 64-66.
- ERVYNCK A. & VAN NEER W. 1999: Dierenresten uit een waterput op de Nieuwe Beestenmarkt. Een blik op de voedselvoorziening van een vroeg-middeleeuws Gent, *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent* 23 (1), 5-13.
- FAIDER-FEYTMANS G. 1964: *La Belgique à l'époque Mérovingienne*, Collection "Notre passé", Bruxelles
- FARNOUX Cl. 1987: *Les fonds de cabane mérovingiens cisrhénans et leur contexte*, Amphora 47.
- FARNOUX Cl. 1995: Le fond de cabane mérovingien comme fait culturel. In: LORREN Cl. & PÉRIN P. (éds), *L'habitat rural du haut Moyen Age (France, Pays-Bas, Danemark et Grande-Bretagne, Actes des XIVe Journées internationales d'Archéologie mérovingienne Guiry-en-Vexin et Paris, 4-8 février 1993, Mémoires publiés par l'Association Française d'Archéologie Mérovingienne VI, Paris, 29-44.*
- FLEURY M. & PÉRIN P. (eds) 1978: *Problèmes de chronologies relative et absolue concernant les cimetières mérovingiens d'entre Loire et Rhin*, Actes Du Iie colloque archéologique de la IVe section de l'Ecole pratique des hautes études [Paris. 1973], Paris.

////////////////////////////////////

- FLORIN B. 1983: Les silos à grains du haut moyen âge en Cambrésis, *Revue du Nord* LXV, 105-121.
- GIERTZ W. 1996: Middle-Meuse valley ceramics of huy-type: a preliminary analysis, *Medieval Ceramics* 20, 33-64.
- GITS S. 2007: *Merovingische juweelkunst van de grafvelden te Broechem, Harmignies en St. Gillis-bij-Dendermonde*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUB.
- GODERIS J. & TERMOTE J. 1987: Prospectie en vooronderzoek te Roeselare bedrijventerrein Haven, *Westvlaamse Archeologica* 3 (1), 29-36.
- GORISSEN 1950: Mechelen-aan-de-Maas, *Het Oude Land van Loon* 5, 8.
- HAECK A. 1996: *Midleleeuwse muntschatten gevonden in België (750-1433)*, Cercle d'Etudes Numismatiques Travaux 13, Brussel.
- HAMEROW H. 2002: *Early Medieval Settlements. The Archaeology of Rural Communities in North-West Europe 400-900*, Oxford.
- HAMEROW H., HOLLEVOET Y. & VINCE A. 1994: Migration Period Settlements and "Anglo-Saxon" pottery from Flanders, *Medieval Archaeology* XXXVIII, 1-18.
- HEIDINGA H.A. 1987: *Medieval Settlement and Economy North of the Lower Rhine*, CINGULA 9, Assen-Maastricht.
- HENNING J. 1991: Fortleben und Weiterentwicklung spätrömische Agrargerätetradition in Nordgallien: Eine Mähense der Merowingertzeit aus Kerkhove (Belgien), *Acta Archaeologica Lovaniensia* 30, 49-59.
- HERREMANS D. 2005: De ligging van de Karolingische vicus te Antwerpen: een onopgelost vraagstuk (Antw.), *Archeologia Mediaevalis* 28, 109-114.
- HEYMANS H. 1978: De topografie van de Merovingische grafvelden in Belgisch Limburg en Maastricht, *Acta Archaeologica Lovaniensia* 17, 66-134.
- HILLEWAERT B. 1984: *Oostkerke-bij-Brugge*, *Archeologische Inventaris Vlaanderen II*, Gent.
- HILLEWAERT B. 1986: Archeologisch onderzoek van het verdwenen stadje Monnikerede (W.-VI.), *Archeologia Mediaevalis* 9, 52.
- HILLEWAERT B. 1987: Zuienkerke (W.VI.): bewoningssporen uit de volle middeleeuwen, *Archeologie* 1, 39.
- HILLEWAERT B. 1988: Bewoningssporen uit de volle Middeleeuwen te Zuienkerke (W.-VI.), *Archeologia Mediaevalis* 11, 78.
- HILLEWAERT B. 2002: Drie op een rij: een interessante vondst door archeologische dienst, *Musea@brugge.be* 22/2, 3.
- HILLEWAERT B. & HOLLEVOET Y. 1986: Prospectie van een pijpleiding in het poldergebied ten noorden van Brugge, *Archeologie* 1, 14.
- HILLEWAERT B. & HOLLEVOET Y. 1987: Recent archeologisch noodonderzoek in het Brugse havengebied. In: *Jaarboek 1985-86 Stad Brugge Stedelijke Musea*, 136-149.
- HILLEWAERT B. & HOLLEVOET Y. 1988: Nieuwe vondsten in het Brugse havengebied, *Archeologia Mediaevalis* 11, 76.
- HILLEWAERT B. & HOLLEVOET Y. 1995: Huisvuil onder het wegdek. Een vroeg-13de-eeuws aardewerkcomplex uit de Marktstraat te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen IV*, 279-289.
- HILLEWAERT B. & HOLLEVOET Y. 1998: Een vroegmiddeleeuwse feesthal te Sint-Andries Brugge?, *In de steigers* 5 (2), 47-48.
- HILLEWAERT B. & HOLLEVOET Y. 2006: Andermaal Romeins en vroegmiddeleeuws langs de Zandstraat te Sint-Andries/Brugge, *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 1, 121-140.
- HOLLEVOET Y. 1985a: *Archeologisch onderzoek in de gemeente Oudenburg. Prospectie - analyse - synthese*, Gent.

- HOLLEVOET Y. 1985b: Zerkegem-Jabbeke (W.-VI.), *Archeologie* 2, 93.
- HOLLEVOET Y. 1987a: Ettelgem (Oudenburg): bewoningssporen uit de volle middeleeuwen, *Archeologie* 1, 38-39.
- HOLLEVOET Y. 1987b: Prospectie in Oudenburg. In: THOEN H. (red.), *De Romeinen langs de Vlaamse Kust*, Brussel, 48-50.
- HOLLEVOET Y. 1987c: Ruilverkaveling en archeologie in West-Vlaanderen, *Archeologie* 1, 33.
- HOLLEVOET Y. 1988a: Vroeg-middeleeuwse bewoningssporen te Oudenburg (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 11, 75.
- HOLLEVOET Y. 1988b: Jabbeke (W.-VI.): Romeinse en middeleeuwse bewoningssporen, *Archeologie* 2, 146-147.
- HOLLEVOET Y. 1990a: Zerkegem (Jabbeke, W.-VI.): bewoningssporen uit de volle middeleeuwen, *Archeologie*, 78.
- HOLLEVOET Y. 1990b: Volle-middeleeuwse bewoningssporen te Jabbeke en Zerkegem (gem. Jabbeke) (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 13, 57-58.
- HOLLEVOET Y. 1991a: Een vroeg-middeleeuwse nederzetting aan de Hoge Dijken te Roksem (gem. Oudenburg), *Archeologie in Vlaanderen I*, 181-196.
- HOLLEVOET Y. 1991b: Jabbeke (W.VI.): Romeins grachtensysteem en bewoningssporen uit de volle middeleeuwen, *Archeologie*, 48-49
- HOLLEVOET Y. 1991c: Houtave (Zuienkerke, W.VI.) bewoningssporen uit de volle middeleeuwen, *Archeologie*, 78.
- HOLLEVOET Y. 1992a: Early-Medieval Hand-Made Pottery from Settlement Sites in Coastal Flanders (Belgium). In: JENNINGS S. & VINCE A. (eds), *Technology and Innovation*, Pre-printed Papers Medieval Europe 3, York, 217-222.
- HOLLEVOET Y. 1992b: Een vroeg-middeleeuwse nederzetting aan de Hoge Dijken te Roksem (gem. Oudenburg), *Archeologie in Vlaanderen I*, 181-196.
- HOLLEVOET Y. 1992c: Een luchtfoto opgegraven. Middeleeuwse landelijke bewoning langs de Meersbeekstraat te Snellegem (gem. Jabbeke, prov. W.-VI.), *Archeologie in Vlaanderen II*, 227-235.
- HOLLEVOET Y. 1992d: Merovingische huizen – Karolingische waterputten: het archeologisch onderzoek van een vroeg-middeleeuwse nederzetting op het domein van de Hoge Dijken te Roksem (Gem. Oudenburg), *Westvlaamse Archaeologica* 8 (2), 53-58.
- HOLLEVOET Y. 1992e: Speuren onder het sportveld. Romeinse en middeleeuwse sporen ten zuiden van de Stedebeek te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen II*, 195-207.
- HOLLEVOET Y. 1993a: Céramiques d'habitats mérovingiens et carolingiens dans la région d'Oudenburg (Flandre Occidentale, Belgique). In PITON D. (éd.), *Travaux du Groupe de Recherches et d'Etudes de la céramique dans le Nord - Pas-de-Calais. Actes du Colloque d'Outreau (10-12 avril 1992)*, Nord-ouest Archéologie, Hors-série, 195-207.
- HOLLEVOET Y. 1995a: Opgraven in 't Zwarte Gat. Een landelijke bewoningskern uit de volle middeleeuwen te Oostkamp (prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen IV*, 205-217.
- HOLLEVOET Y. 1995b: Toen Roksem nog Heroaldolugo heette..., *Vlaanderen* 44 (3), 162-168.
(= In: MEULEMEESTER J.L. (red.), *Licht in de middeleeuwen. 1250 jaar Roksem en de kerstening in westelijk Vlaanderen, tentoonstellingscatalogus*, 18-24)
- HOLLEVOET Y. 1996: Dwars door noordelijk West-Vlaanderen. In: *Een aardgasleiding, 65 km archeologische informatie, Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium - Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 1996*, 109-111.
- HOLLEVOET Y. 2001: Nieuwe gegevens over een rijk verleden. Nogmaals archeologie in Oudenburg, *Brugs Ommeland* 41, 67-88.
- HOLLEVOET Y. 2002a: Waar Jabbeek en Zandstraat elkaar kruisen. Archeologische waarnemingen en vondsten in het Jabbeekse, *Brugs Ommeland* 42, 32-54.

- HOLLEVOET Y. 2002b: *d' Hooghe Noene* van midden bronstijd tot volle Middeleeuwen; archeologisch onderzoek in een verkaveling langs de Zandstraat te Varsenare (gem. Jabbeke, prov. W.-VI.), *Archeologie in Vlaanderen* VI, 161-189.
- HOLLEVOET Y. 2003a: Romeinse *off site*-fenomenen en vroegmiddeleeuwse nederzettingssporen in de verkaveling Molendorp te Sint-Andries/Brugge (prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* VII, 65-82.
- HOLLEVOET Y. 2003b: Vroegmiddeleeuwse nederzettingssporen nabij de Zandstraat te Ettelgem (stad Oudenburg, prov. W.-VI), *Archeologie in Vlaanderen* VII, 83-94.
- HOLLEVOET Y. 2005: La Flandre maritime et les grands axes commerciaux au Haut Moyen Âge. In: PLUMIER J. & REGNARD M. (coör.), *Voie d'eau, commerce et artisanat le long der voies d'eau, à l'époque mérovingienne*, Etudes et Documents - Archéologie 10, Namur, 95-114.
- HOLLEVOET Y. 2006: Céramiques domestiques du Haut Moyen Âge en Flandre. In: HINCKER V. & HUSI P. (éds.), *La céramique du haut Moyen Age (Ve-Xe siècles) dans la nord-ouest de l'Europe. Bilan et perspectives dix ans après le colloque d'Outreau. Actes du Colloque de Caen 2004*, Condé-sur-Noireau, 243-247.
- HOLLEVOET Y. 2007: L'habitat rural du haut Moyen Âge en Flandre maritime. In: VERSLYPE L. (dir.), *Villes et campagnes en Neustrie; Sociétés – Economies – Territoires – Christianisation, 5actes des XXVe Journées Internationales d'Archéologie Mérovingienne de l'A.F.A.M.*, Europe médiévale 8, Mémoires publiés par l'Association française d'archéologie mérovingienne XVI, Montagnac, 221-229.
- HOLLEVOET Y. 2011a: De nederzetting die later Brugge zal worden genoemd. In: HILLEWAERT B., HOLLEVOET Y. & RYCKAERT M. (red.), *Op het raakvlak van twee landschappen. De vroegste geschiedenis van Brugge*, Brugge, 103-107.
- HOLLEVOET Y. 2011b: Het ruimere historisch kader. In: HILLEWAERT B., HOLLEVOET Y. & RYCKAERT M. (red.), *Op het raakvlak van twee landschappen. De vroegste geschiedenis van Brugge*, Brugge, 96-102.
- HOLLEVOET Y., COOREMANS B., DESENDER K. & ERVYNCK A. 1993: Een Karolingische vlechtwerkwaterput uit Zerkegem (gem. Jabbeke, prov. West-Vlaanderen): culturele en ecologische archaeologica, *Archeologie in Vlaanderen* III, 242-254.
- HOLLEVOET Y. & HILLEWAERT B. 1990a: Middeleeuwse vondsten in het Zeebrugse havengebied (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 13, 58-59.
- HOLLEVOET Y. & HILLEWAERT B. 1990b: Nieuwe vondsten in de Zeebrugse achterhaven (Brugge, W.VI.), *Archeologie*, 77.
- HOLLEVOET Y. & HILLEWAERT B. 2002: Het archeologisch onderzoek achter de voormalige vrouwengevangenis *Refuge* te Sint-Andries/Brugge (prov. W. VI). Nederzettingssporen uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen, *Archeologie in Vlaanderen* VI, 191-207.
- HOLLEVOET Y. & THOEN H. 1991: Een Merovingische pot uit Brugge, bewaard in het museum van de Bijloke te Gent, *Jaarboek 1989-1990 Brugse Stedelijke Musea*, 139-141.
- HOLLEVOET Y. & THOEN H. 1992: Een vroeg-middeleeuwse pot uit Brugge, *Westvlaamse Archaeologica* 8 (2), 62-64.
- HOLLEVOET Y. & VAN ROEYEN J.-P. 1993: Germanic settlers at Sint-Gillis-Waas? (Prov. of East-Flanders), *Archeologie in Vlaanderen* II, 209-221.
- HOLLEVOET Y. & VAN ROEYEN J.-P. 1995: Archeologisch onderzoek te Sint-Gillis-'t Hol (O.-VI.). Een Gallo-Romeinse veldindeling en een ""Romeins-Germaanse"" nederzetting, *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 98, 419-444.
- HOORNE J. 2006: Voorlopige resultaten van het archeologisch noodonderzoek aan de Vaartstraat te Wielsbeke (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 29, 150-152.
- HOORNE J., SCHYNKEL E., DE SMAELE B. & BARTHOLOMIEUX B. 2008: *Sint-Denijs Westrem - Flanders Expo zone 3/IKEA: archeologisch onderzoek van 2 januari tot 15 februari 2008 (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen)*, onuitgegeven opgravingsrapport, Gent.

//

- HOORNE J. & STURTEWAGEN K. 2006: Speuren naar de middeleeuwen op het Villershof (Erps-Kwerps, gem. Kortenberg) (VI.-Br.), *Archaeologia Mediaevalis* 29, 152-158.
- IMBRECHTS V. 2007: *Het aardewerk uit het Merovingische grafveld te Broechem. Techno-, typo-, chronologisch onderzoek en sociaal-economische interpretatie van het materiaal*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUB.
- IN 'T VEN I., HOLLEVOET Y., COOREMANS B., DE GROOTE A. & DEFORCE K. 2005a: Volmiddeleeuwse bewoningssporen aan de Veldhoekstraat te Damme/Sijsele (prov. West-Vlaanderen). In: IN 'T VEN I. & DE CLERCQ W. (red.), *Een lijn door het landschap. Archeologie en het vTN-project 1997-1998, Deel II*, Archeologie in Vlaanderen, Monografie 5-2, Brussel, 77-91.
- IN 'T VEN I., HOLLEVOET Y., HILLEWAERT B., DESCHIETER J., ERVYNCK A., VANDENBRUAENE M. & COOREMANS B. 2005b: Vroeg- en volmiddeleeuwse sporen aan de Zeelaan te Dudzele/Brugge (prov. West-Vlaanderen). In: IN 'T VEN I. & DE CLERCQ W. (red.), *Een lijn door het landschap. Archeologie en het vTN-project 1997-1998, Deel II*, Archeologie in Vlaanderen, Monografie 5-2, Brussel, 13-27.
- IN 'T VEN I., HOLLEVOET Y., HILLEWAERT B. & ERVYNCK A. 2005c: DW1: Brugge/Lissewege - Patentestraat West. In: IN 'T VEN I. & DE CLERCQ W. (red.), *Een lijn door het landschap. Archeologie en het VTN-project 1997-1998, Deel I*, Archeologie in Vlaanderen, Monografie 5-1, Brussel, 39-41.
- IN 'T VEN I., WOUTERS W., DEBRUYNE T. & COOREMANS B. 2005d: Middeleeuwse bewoningssporen aan de Groenstraat te Tildonk (Haacht, prov. Vlaams-Brabant). In: IN 'T VEN, I. & DE CLERCQ W. (red.), *Een lijn door het landschap. Archeologie en het vTN-project 1997-1998, Deel II*, Archeologie in Vlaanderen, Monografie 5-2, Brussel, 271-282.
- IN 'T VEN I., WOUTERS W., ERVYNCK A. & COOREMANS B. 2005e: D16: Haacht/Tildonk-Waterstraat. In: IN 'T VEN I. & DE CLERCQ W. (red.), *Een lijn door het landschap. Archeologie en het VTN-project 1997-1998, Deel I*, Archeologie in Vlaanderen, Monografie 5-1, Brussel, 132-135
- JACQUES A. 1976: Un four de potier du haut moyen âge à Baralle, *Revue du Nord* LVIII, 73-86.
- JANSSENS P. 1964: Het Merovingisch grafveld van Grobbendonk, *Noordgouw* 4, 49-96.
- JANSSENS P. & ROOSENS H. 1963: *Lijkverbranding en lijkbegroefing op het Merovingisch grafveld te Grobbendonk*, *Archaeologia Belgica* 71, Brussel.
(= *Helinium* III, 1963, 265-272)
- JURGENS S. 2006a: Paalschuren en hooibergen, *Land in zicht* 75, 2-13.
- JURGENS S. 2006b: Paalschuren in Vlaanderen, *Land in zicht* 75, 38-45.
- KODER J. 1996: Climatic change in the fifth and sixth centuries. In: ALLEN P. & JEFFREYS E. (eds), *The Sixth Century: End or Beginning?*, *Byzantina Australiensia* 10, Brisbane, 270-285.
- LALEMAN M.C. 1990: Archeologische en historische visies op het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van Gent in confrontatie. II. Een archeologische visie. In: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem*, Handelingen van het 14de Internationaal Colloquium, Spa 6-8 sept. 1988, Historische uitgaven reeks in-8, 83, Brussel, 305-315.
- LALEMAN M.C. 1998: Mittelalterliche steinerne Bürgerhäuser in Gent. In: GROßMANN G.U., DE VRIES D.J., FRECKMANN D. & KLEIN U. (eds), *Hausbau in Belgien. Bericht über die Tagung des Arbeitskreises für Hausforschung in Blankenberge/Westflandern vom 7.-12. Juni 1993*, *Jahrbuch für Hausforschung* 44, Marburg, 21-36.
- LALEMAN M.C. 1999: Enkele aspecten van stedelijke ontwikkeling in Gent: percelen, huizen en bewoners. In: CARMIGGELT A., HOEKSTRA T.J., VAN TRIERUM M.C. & DE VRIES D.J. (eds), *Rotterdam Papers* 10, Rotterdam, 143-153.
- LALEMAN M.C. 2004: De ontwikkeling van Blandinium, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudeheidkunde te Gent*, deel LVIII, 3-22.
- LALEMAN M.C. & LIEVOIS D. 1987: De Gentse Sint-Niklaaskerk. Archeologisch onderzoek in het koor, *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent* 11 (2), 2-42.
- LALEMAN M.C. & RAVESCHOT P. (red.) 1986: *Wat 'n leven binnen die muren! Gent 1100-1350*, Gent.

- LALEMAN M.C. & RAVESCHOT P. 1991: *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders*, Verhandelingen van de Kon. Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België 53, Brussel.
- LALEMAN M.C. & RAVESCHOT P. 1992: Stadsarcheologisch onderzoek in Gent (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 15, 53-55.
- LALEMAN M.C., RAVESCHOT P. & SWIMBERGHE P. 1986: Stadswoningen. In: LALEMAN M.C. & RAVESCHOT P. (red.), *Wat 'n leven binnen die muren! Gent 1100-1350*, Gent, 77-95.
- LALEMAN M.C. & STOOPS G. 1996: Ontwikkeling en verdediging in Gent. Een beknopt overzicht van de stadsarcheologische bijdrage ca. 9de - 17de eeuw. In: VAN ROEYEN J.-P. (ed.), *Uit Vlaamse bodem. 10 archeologische verhalen*, Sint-Niklaas, 20-140.
- LALEMAN M.C. & STOOPS G. 1998: Korenmarkt, *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent* 22 (1), 31-33.
- LALEMAN M.C., VAN DE WALLE A., DEMEY A. & VERVENNE D.. (eds) 2004: *De Gentse Portus aan de Reep. Een historische verkenning*, Gent.
- LAMMENS W. & DEMEYERE F. 2007: Archeologisch onderzoek langs de Mandelstraat (fase 1) Roeselare – Rumbeke (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 30, 140-141.
- LAUWERS P. 1990: *Outrijve Bossuit*, Archaeologisch Inventaris Vlaanderen XIII, Gent.
- LAUWERS B., VROOMANS J.M. & WESEMAEL E. 2007: *Archeologisch onderzoek in het kader van de restauratie van de burchtruijne Pietersheim te Lanaken*, Aron-Rapport 14.
- LEFÈVE R. 1959: Onderzoek van de merovingische textielresten uit Beerlegem. In: ROSENS H. (ed.), *Houten VIII-eeuwse grafkamer met vrouwensieraden te Beerlegem*, *Archaeologia Belgica* 44 (2), Brussel, 152-157.
- LEFEVER L., VAN DER PLAETSEN P. & VERBEEK H. 1993: Het onderzoeksproject op de Kapellekouter. Het middeleeuwse grafveld van Kruishoutem-Kappellekouter. In: VERMEULEN F., ROGGE M. & VAN DURME L. (eds), *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht*, Archeologische Inventaris Vlaanderen, Buitengewone Reeks, nr 2, Gent, 175-196.
- LEMAN P. 1978: Fours du haut Moyen Âge à Haucourt (Nord). In: PÉRIN P. (ed.), *Problème de chronologie relative et absolue concernant la céramique mérovingienne d'entre Loire et Rhin*, Actes du deuxième colloque d'archéologie de la quatrième section de l'EPHE, Paris, 199-209.
- LEROY S. 2006: L'atelier de potiers mérovingien d'Awoingt (Nord), *Revue du Nord* 88, 195-206. (= Archéologie de la Picardie et du Nord de la France 368)
- LEVA C. & BORREMANS R. 1955: "De mot", een middeleeuwse nederzetting te Alken, *Het Oude Land van Loon X*, 151-156.
- LODEWIJCKX M. 1990a: Das fränkische Gräberfeld von Neerhespen und weitere archäologische Funde im Raum der Kleinen Gete (Brabant, Belgien). In: ANONYM. (ed.), *41. Symposium der internationalen "Arbeitsgemeinschaft für Sachsenforschung"*, Brugge-Brussel, 47-49.
- LODEWIJCKX M. 1990b: Het Frankisch grafveld te Neerhespen (Brab.), *Archaeologia Mediaevalis* 13, 5-7.
- LODEWIJCKX M. 1991: Preliminary Report on the Roman and Early Medieval Period in the Region of the Kleine Gete at Landen and Linter (Central Belgium), *Acta Archaeologica Lovaniensia* 30, Leuven, 41-47.
- LODEWIJCKX M. 1996: Essay on the issue of continuity and discontinuity applied to the northern Hesbaye region (Central Belgium). In: LODEWIJCKX M. (ed.), *Archaeological and historical aspects of West-European societies. Album amicorum André Van Doorselaer*, *Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 8, Leuven, 207-220.
- LOPPENS K. 1932: *La Région des Dunes de Calais à Knocke*, Koksijde.
- LOUIS E. 1997: Au début du monachisme en Gaule du Nord: les fouilles de l'abbaye mérovingienne et carolingienne de Hamage (Nord). In: ROUCHE M. (dir.), *Clovis, histoire & mémoire. I Le baptême de Clovis, son écho à travers l'histoire*, Paris, 843-868.

////////////////////////////////////

- MEYLEMANS E. 1998: *Ruilverkeveling Adinkerke Oostduinkerke, Archeologische Inventaris*, Zellik.
- MEYLEMANS E. 1999: *Ruilverkeveling – Plateau van Izenberge, Archeologische Inventaris*, Zellik.
- MILLET M. & JAMES S. 1983: Excavations at Cowderys Down Basingstoke, Hampshire, 1978-81, *The Archaeological Journal* 140, 151-279.
- MOENS J. 2005: Onderzoek in de O.-L.-Vrouw-Hemelvaartkerk van Hofstade bij Aalst (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 28, 32.
- MORTIER S, BASTIAENS J., DE GROOTE K., GELORINI V & VAN PETEGHEM A. 2003: Een archeologische kijk op Zele in de Middeleeuwen, *VOBOV-Info* 57, themanummer Zele in de kijker. Nieuwe vindplaatsen op de archeologische kaart van Oost-Vlaanderen, 36-45.
- NOUWEN R. 1988: *De verloren grens. De Germaanse invallen en de Frankische kolonisatie in onze gewesten*, Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum Tongeren 39, Tongeren.
- OOMS J., DEVILLE T. & ANNAERT R. 2006: *Grootschalig archeologisch onderzoek te Geel (Augustus 2006)*, Intern rapport VIOE, Brussel.
- OOST T. & VAN UYTVEN R. 1990: Een historisch-archeologisch overzicht van het vroegste Antwerpen. In: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem*, Handelingen van het 14de Internationaal Colloquium, Spa 6-8 sept. 1988, Historische uitgaven reeks in-8, 83, Brussel, 331-345.
- OPSTEYN L. 2003: Ein Blick auf die Fränkische Migration: die Siedlung von Wange-Damekot und die Verbreitung der Franken in Flandern (Belgien). In: TAAYKE E., LOOIJENGA J.H., HARSEMA O.H. & REINDERS H.R. (eds), *Essays on the Early Franks*, Groningen Archaeological Studies 1, Groningen, 128-149.
- OPSTEYN L. & DEGRYSE P. 2000: *Macroscopische en petrografische analyse van handgevormd aardewerk van de 3de-6de eeuw uit Vlaamse en Nederlandse sites*, intern rapport, Leuven.
- OPSTEYN L. & LODEWIJCKX M. 2001: Wange-Damekot revisited. New perspectives in Roman habitation history. In: LODEWIJCKX M. (ed.), *Belgian Archaeology in a European Setting II*, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 13, 217-230.
- OPSTEYN L. & LODEWIJCKX M. 2004: The late Roman and Merovingian Periods at Wange (Central Belgium). In: LODEWIJCKX M. (ed.), *Bruce ealles well. Archaeological Essays concerning the Peoples of North-West Europe in the First Millenium AD*, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 15, Leuven, 125-155.
- OPSTEYN L. & TAAYKE E. 1998: *De Frankische migratie. Vlaanderen en Nederland in de laat-Romeinse tijd*, Leuven-Amsterdam.
- PATROUILLE E. 2002: Middeleeuwse sporen in de Zeebrugse Achterhaven (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 25, 32-33.
- PATROUILLE E. & VANHOUTTE S. 2002: Vroegmiddeleeuwse sporen onder de gemeenteschool in Ettelgem (Oudenburg) (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 25, 31-32.
- PAUWELS D. 2006: Rutten (Tongeren): een Erdstall nabij de Here Jansteeg. In: CREEMERS G. & VANDERHOEVEN A. (eds), *Archeologische kroniek van Limburg 2002*, *Limburg. Het Oude Land van Loon* 85 (2), 154-157.
- PAUWELS D. & VAN DEN HOVE P. 2005: Sint-Truiden-Sluisberg: parkeren in het middeleeuwse bodemarchief (Limb.), *Archaeologia Mediaevalis* 28, 124-127.
- PAUWELS D. & VAN DEN HOVE P. 2006: Sint-Truiden - Sluisberg: van bronstijdkuil tot bunker. In: CREEMERS G. & VANDERHOEVEN A. (red.), *Archeologische Kroniek van Limburg 2003*, *Limburg. Het Oude Land van Loon* 85(4), 308-314.
- PAUWELS D. & VYNCKIER G. 2006: *Zolder*. In: CREEMERS G. & VANDERHOEVEN A. (red.), *Archeologische Kroniek van Limburg 2001*, *Het Oude Land van Loon* 85 (1), 63-67.
- PEACOCK D.P.S. 1982: *Pottery in the Roman World: an ethnoarchaeological approach*, London - New York.

////////////////////////////////////

- PEETERS L. 1979: Onderzoek van de kerkheuvel van Deurne langs de Schijnrivier (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* 2, 23.
- PIETERS M., DE GROOTE K., ERVYNCK A. & CALLEBAUT D. 1999: Tussen kapel en kerk: een archeologische kijk op de evolutie van de dorpskern van Moorsel (10de-20ste eeuw) (Aalst, prov. Oost-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* V, 131-157.
- PIETERS M., SCHIETECATTE L., ZEEBROEK I., BAETEMAN C., BASTIAENS J., DEFORCE K., JANSSEN I., MEYLEMANS E. & VAN LAECKE J. 2006: The Belgian Polders, Flanders: a test case 2002-2006. In: DYSON L., JOHNSON C., HEPPELL E. & PIETERS M. (eds), *Archaeological Evaluations of Wetlands in the Planarch Area of North West Europe*, Maidstone, 39-54.
- POWLESLAND D. 1997: Early Anglo-Saxon settlements, structures, form and layout. In: HINES J. (ed.), *The Anglo-Saxons. From the Migration Period to the Eighth Century: An Ethnographic Perspective*, San Marino, 101-117.
- PYPE P. 2002: Archeologische onderzoek van een landelijke bewoningskern uit de Vroege- en Volle Middeleeuwen te Uitkerke (Blankenberge) (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 25, 33-34.
- PYPE P. 2003: Aardewerk uit de Karolingische periode te Uitkerke (8^{ste}-9de eeuw) (gem. Blankenberge) (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 26, 55-56.
- PYPE P. 2007: Sporen van een agrarische nederzetting uit de volle middeleeuwen en landindeling uit de late middeleeuwen in het centrum van Maldegem (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 30, 79-83.
- PYPE P. & DEWILDE M. 2001: Archeologische onderzoek langs de Schaapstraat te Uitkerke (Blankenberge) (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 24, 57-58.
- RAHIR E. 1928: *Vingt-cinq années de recherches, de restaurations et de reconstitutions*, Bruxelles.
- RAVESCHOT P. 1984: Merovingische vondsten in Kortrijk. In: DESPRIET P. (ed.), 51-52.
- RAVESCHOT P. 1986a: Duistere tijden vóór de Noormannen. In: LALEMAN M.C. & RAVESCHOT P. (red.), *Wat 'n leven binnen die muren! Gent 1100-1350*, Gent, 35-38.
- RAVESCHOT P. 1986b: Het grafelijke domein. In: LALEMAN M.C. & RAVESCHOT P. (red.), *Wat 'n leven binnen die muren! Gent 1100-1350*, Gent, 63-66.
- RAVESCHOT P. 1988a: Vondstmeldingen. Gouvernementstraat 30-32, *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent* 12, 31-33.
- RAVESCHOT P. 1988b: Vondstmeldingen. Gouvernementstraat 5 – Jodenstraat, *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent* 12, 41-43.
- RAVESCHOT P. 1989: Céramique peinte du Haut Moyen Age découverte à Gand (Belgique) et présumée du nord de la France, *Actes du Colloque de Lille (26-27 mars 1988), Numéro hors-série de Nord-Ouest Archéologie*, 231-241.
- REDKNAP M. 1999: *Die römischen und mittelalterlichen Töpfereien in Mayen, Kreis Mayen-Koblenz*, Berichte zur Archäologie an Mittelrhein und Mosel 6, Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trieres Landes und seiner Nachbargebiete - Beiheft 24, Trier.
- RENAUD J.G.N. 1955: De Karolingische muntvondst van Zelzate, België, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 6, 86-87.
- ROGGE M. 1981: Een Merovingische nederzetting te Avelgem - Kerkhove (West-Vlaanderen). In: VAN DOORSELAER A. (red.), *De Merovingische beschaving in de Scheldevallei*, Westvlaamse Archaeologica Monografieën II, 67-102.
- ROGGE M. 1993a: Het onderzoeksproject op de Kapellekouter. Van Romeinen naar Merovingers. In: VERMEULEN F., ROGGE M. & VAN DURME L. (eds), *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht*, Archeologisch Inventaris Vlaanderen, Buitengewone reeks 2, Gent, 197-204.

- ROGGE M. 1993b: Van Romeinen naar Merovingers. De laat-Romeinse occupatie. In: VERMEULEN F., ROGGE M. & VAN DURME L. (eds), *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht*, Archeologische Inventaris Vlaanderen, Buitengewone Reeks 2, Gent, 172-174.
- ROGGE M. 1994: De Merovingische bewoning in Zuid-Oost-Vlaanderen. In: ROGGE M. & BEECKMANS L. (eds), *Geld uit de grond. Tweeduizend jaar muntgeschiedenis in Zuid-Oost-Vlaanderen*, Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen - site Velzeke, Buitengewone Reeks 2, Zottegem, 89-96.
- ROGGE M. 1996: De consolidatie (van Chlodio tot Clovis 511). In: LAMARQ D. & ROGGE M. (red.), *De taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen*, Leuven, 138-157.
- ROGGE M. 2001: Twee zeldzame Karolingische gelijkarmige fibulae uit Zottegem, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde X (1)*, 163-167.
- ROGGE M. 2007: Le cimetière mérovingien d'Asper-Jolleveld (Flandre orientale). Les objets de type anglo-saxon, thuringien et wisigothique des phases MA1 et MA2. In: VERSLYPE L. (dir.), *Villes et campagnes en Neustrie; Sociétés – Economies – Territoires – Christianisation, 5 actes des XXVe Journées Internationales d'Archéologie Mérovingienne de l'A.F.A.M.*, Europe médiévale 8, Mémoires publiés par l'Association française d'archéologie mérovingienne XVI, Montagnac, 39-44.
- ROGGE M. & BRAECKMAN K. 1995: De Gallo-Romeinse en vroeg-middeleeuwse vondsten uit het Schelde-alluvium te Oudenaarde-Melden, *Handelingen van het Zottegems genootschap voor geschiedenis en oudheidkunde VII*, 197-258.
- ROGGE M. & DESCHIETER J. 2007: Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in en rond de Sint-Martinuskerk te Velzeke, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde 13*, 69-82.
- ROGGE M. & PARENT J.-P. 1991: Gallo-Romeinse en vroeg-middeleeuwse vondsten uit het Schelde-alluvium te Oudenaarde-Melden, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde V*, 242-249.
- ROGGE M. & VAN DOORSELAER A. 1990: Handgevoemd aarden vaatwerk uit de Laat-Romeinse en Volksverhuizingstijd in Scheldevallei en Kustgebied, *Westvlaamse Archaeologica 6 (1)*, 13-17.
- ROOSENS B. 1987: Het kasteel 'Jonkholt' te Hoelbeek (gem. Bilzen), *Archaeologia Belgica (N.R.) III*, 241-246.
- ROOSENS B. & VAN IMPE J. 1985: Het Warandekasteel te Diest, *Archaeologia Belgica (N.R.) I (2)*, 117-122.
- ROOSENS B. & WOUTERS W. 1986: Eerste opgravingscampagne van het kasteel 'Jonkholt' te Hoekbeek (gem. Bilzen), *Archaeologia Belgica (N.R.) II (1)*, 113-116.
- ROOSENS H. 1949: *De Merovingische begraafplaatsen in België. Repertorium – Algemene beschouwingen*, Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent 5, Gent.
- ROOSENS H. 1956: Beerlegem, Merovingisch grafveld, *L'Antiquité Classique XXV*, 129-130.
- ROOSENS H. 1959: *Houten VIIIde-eeuwse grafkamer met vrouwensieraden te Beerlegem*, *Archaeologia Belgica*, 44 (1), Brussel.
- ROOSENS H. 1968: *Quelques particularités des cimetières mérovingiens du nord de la Belgique*, *Archaeologia Belgica* 108, 5-17.
- ROOSENS H. 1969: *Merovingische gouden sierschijf van Rosmeer*. *Archeologisch onderzoek*, *Archaeologia Belgica* 123, Brussel.
- ROOSENS H. 1973: Siedlung und Bevölkerungsstruktur im Spiegel Merowingischer Gräberfelder. Zu den Jüngsten Ergebnissen der Reihengräberforschung in Belgien. In: Petri F. (ed.), *Siedlung, Sprache und Bevölkerungsstruktur im Frankenreich*, Wege der Forschung 49, Darmstadt, 383-399.
- ROOSENS H. 1976a: Merovingisch grafveld te Ophoven. In: *Conspectus MCMLXXV*, *Archaeologia Belgica* 186, Brussel, 80-81.



- THOEN H. & MILIS L. 1974: Het site Ten Duinen te Koksijde: archeologisch, geologisch, historisch, *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent. Nieuwe reeks* 28, 11-45.
(= Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis, voorlichtingenreeks 15, Gent, 1975)
- THOMAS-GOORIECKX D. 1970: *Une fibule mérovingienne en orfèvrerie cloisonnée trouvée à Rosmeer. Examen de laboratoire*, *Archaeologia Belgica* 123, Bruxelles.
- THOUVENOT S. 1998: L'atelier de potiers mérovingien de Soissons (Aisne), *Revue archéologique de Picardie* XXXX, 123-187.
- THUILLIER F. 2006: Etude synthétique des fours de potier du Haut Moyen Âge dans le Nord de la France, en Belgique et aux Pays Bas. In: HINCKER V. & HUST P. (eds), *La Céramique du Haut Moyen Âge dans le nord-ouest de l'Europe Ve-Xe siècles*, Caen, 17-24.
- TRENTESEAU B. 1964: *De gedamasquioneerde gordelsieraden in de Merovingische tijd voor België*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling RUGent.
- TRENTESEAU B. 1966: *La damasquinure mérovingienne en Belgique; plaques-boucles et autres accessoires de buffleterie*, *Dissertationes Archaeologicae Gandensis* IX, Brugge.
- TYS D. 1998: De rijkdom van grijs. Het middeleeuws reducerend gebakken aardewerk uit enkele Antwerpse sites, *Berichten en Rapporten over het Antwerps Bodemonderzoek en Monumentenzorg* 2, 161-199.
- TYS D. 2004a: De inrichting van een getijdenlandschap. De problematiek van de vroegmiddeleeuwse nederzettingsstructuur en de aanwezigheid van terpen in de kustvlakte: het voorbeeld van Leffinge (gemeente Middelkerke, prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* VIII, 257-279.
- TYS D. 2004b: De ruimtelijke ontwikkeling van de kustvlakte in de Vroege en Volle Middeleeuwen en de evolutie van de omgang van de mens met het water. Het voorbeeld van Kamerlings Ambacht, *Jaarboek Spaenhiers* 11, 57-64.
- TYS D. 2004c: Domeinvorming in de "wildernis" en de ontwikkeling van vorstelijke macht. Het voorbeeld van het bezit van de graven van Vlaanderen in het IJzerestuarius tussen 900 en 1200, *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 7, 31-83.
- TYS D. 2007: La formation du littoral Flamand et l'intervention humaine. In: VERSLYPE L. (dir.), *Villes et campagnes en Neustrie; Sociétés – Economies – Territoires – Christianisation Sactes des XXVe Journées Internationales d'Archéologie Mérovingienne de l'A.F.A.M.*, Europe médiévale 8, Mémoires publiés par l'Association française d'archéologie mérovingienne XVI, Montagnac, 11-219.
- TYS D., McCORMICK M. & HENNING J. 2007: Internationaal geofysisch onderzoek naar de fiscus Snellegem (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 30, 143-145.
- VAN BELLINGEN S. 1983: Een Andennescherf uit de kerk van Perk, *Aspecten van de archeologie in Brabant* 1983, 14.
- VAN BELLINGEN S. 1984: De abdij van Affligem (Br.), *Archaeologia Mediaevalis* 7, 42.
- VAN BELLINGEN S. 1988: *Gelijkarmige fibulae uit de Merovingische en Karolingische periode in België en Noord-Frankrijk*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUB.
- VAN BELLINGEN S. 1989: Gelijkarmige fibulae uit de Merovingische en Karolingische periode in België en Noord-Frankrijk, *Archaeologia Mediaevalis* 12, 9-12.
- VAN BELLINGEN S. 1992: Merovingische en Karolingische gelijkarmige fibulae in Vlaanderen. In: *Heemkunde in Vlaanderen. Huldeboek dr. Jozef Weyns*, Winksele, 153-157.
- VAN BELLINGEN S. 1993a: De crypte van de voormalige abdijkerk te Sint-Truiden (prov. Limburg), *Archeologie in Vlaanderen* II, 279-296.
- VAN BELLINGEN S. 1993b: Het kasteel van Diepensteyn te Steenhuffel-Londerzeel (Brab.), *Archaeologia Mediaevalis* 16, 35-36.

- VAN DER GUCHT K. 1980: Het Merovingische grafveld van Sint-Gillis-Dendermonde. Voorwerpen in het museum te Dendermonde en in privébezit, *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, vierde reeks, deel 5, 97-128.
- VAN DER GUCHT K. 1981a: Recente vaststellingen over ceramiek bij de studie van de Merovingische grafvelden in de Scheldevallei. Semmerzake (O.-VI.): nederzettingssporen. In: VAN DOORSELAER A. (red.), *De Merovingische beschaving in de Scheldevallei*, Westvlaamse Archaeologica Monografieën II, 103-121.
- VAN DER GUCHT K. 1981b: Semmerzake (Gavere O.-VI.): Merovingische nederzettingsceramiek, *Handelingen van de maatschappij voor kunst en geschiedenis te Gent*, Nieuwe Reeks 35, 3-47.
- VAN DER GUCHT K. 1983: De Merovingische periode in Oost-Vlaanderen, *VOBOV-Info* 8-9, 6-20.
- VAN DER GUCHT K. 1991a: Het Merovingisch grafveld van Lede (O.-VI.), *Bulletin van de koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis* 62, 157-220.
- VAN DER GUCHT K. 1991b: Het Merovingisch grafveld van Overboelare (Geraardsbergen, O.-VI.), *Land van Aalst* 43, 153-173.
- VANDERHOEVEN M. 1977: *Een Merovingisch grafveld te Engelmanshoven*, Archaeologia Belgica 194, Brussel.
- VANDERHOEVEN A. & CREEMERS G. 2002: Archeologische kroniek Limburg 1999, *Limburg Het oude land van Loon* 81, 289-320.
- VANDERMOERE N. 1983: *Archeologisch onderzoek in de gemeente Oedelem: prospectie, analyse, synthese*, Onuitgegeven licentiaatsthesis, Universiteit Gent - Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Gent.
- VANDEVELDE J. 2006: Uitbreiding ambachtelijke zone Oudenburg (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 20, 103.
- VANDEVELDE J., ANNAERT R., LENTACKER A., ERVYNCK A. & VANDENBRUAENE M. 2007: Vierduizend jaar bewoning en begraving in Edegem-Buizegem (prov. Antwerpen), *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 3, 9-68.
- VAN DE VIJVER M., WUYTS F., CHERRETÉ B., DE GROOTE K. & MOENS J. 2008: Vroege en volmiddeleeuwse bewoning te Erembodegem 'Zuid IV' (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 31, 113-115.
- VAN DE WALLE A.L.J. 1961: Excavations in ancient Antwerp, *Medieval Archaeology* 5, 123-136.
- VAN DE WALLE A.L.J. 2002: Het vroegste grootschalig stadskernonderzoek naar middeleeuws Antwerpen, 1952-1961. In: VEECKMAN J. & BELLENS T. (red.), *Vijftig jaar stadsarcheologie in Antwerpen. Wat nu?*, Antwerpen, 8-12.
- VAN DOORNE 1992: *Omtrent het Gravensteen in Gent*, Serie Monumenten be'leven, Brussel.
- VAN DOORSELAER A. 1958: *De merovingische begraafplaats te Sint-Gillis-bij-Dendermonde*, Archaeologia Belgica 41, Brussel.
- VAN DOORSELAER A. 1977: La vallée de l'Escaut à l'époque mérovingienne, *Helinium* XVII, 209-230.
- VAN DOORSELAER A. (ed.) 1981: *De Merovingische beschaving in de Scheldevallei*, Westvlaamse Archaeologica Monografieën II, Kortrijk.
- VAN DOORSELAER A. 1991: "O crux, ave, spes unica". Beschouwingen rond twee loden kruisjes in een Merovingisch graf te Erps-Kwerps (Brabant). In: VAN UYTFANGHE M. & DEMEULENAERE R. (eds), *Aevum inter utrumque. Mélanges offerts à Gabriel Sanders, professeur à l'université de Gand*, Intrumenta Patristica XXIII, Steenbrugge, 419-432.
- VAN DOORSELAER A. & BRULET R. 1994: Romains et Germains dans une région frontalière, *Acta Archaeologica Lovaniensia* 33, 7-24.
- VAN DOORSELAER A. & OPSTEYN L. 1999: Saxon Unurned Pyre-rest Graves at the Zwijvekekeouter at Dendermonde (prov. East-Flanders, Belgium). In: SARFATIJ H., VERWERS W.J.H. & WOLTERING P.J. (eds), *In discussion with the Past. Archaeological Studies presented to W.A. van Es*, Zwolle, 187-193.

//

- VAN IMPE L. & CREEMERS 1992: Archeologisch onderzoek in de Gertrudiskerk, *De St-Gertrudiskerk te Gruitrode*, s.l., 3-7.
- VAN IMPE L. & CREEMERS G. 1996: De Sint Quintinuskathedraal te Hasselt (Limb), *Archaeologia Mediaevalis* 19, 76-77.
- VAN IMPE L. & CREEMERS G. 1997: De Sint Quintinuskathedraal te Hasselt (Limb.), *Archaeologia Mediaevalis* 20, 24-27.
- VAN IMPE L., MAES K. & VYNCKIER G. 1987: Archeologie tussen Gete en Herk (gem. Herk-de-Stad). Interimverslag 1986, *Archaeologia Belgica (N.R.)* III, 117-126.
- VAN IMPE L. & ROCHE E. 1977: Nederzetting uit de ijzertijd en Merovingische grafvondsten te Meer. In: *Conspectus MCMLXXVI*, *Archaeologia Belgica* 196, Brussel, 20-24.
- VAN KEMPEN P.A.M.M. 2006: Een verdwenen kerkje opzoeken, waarderen en eventueel beschermen. De kerksite van Weerde, *Archeologie 2006. Recent archeologisch onderzoek in Vlaams-Brabant*, 24-26.
- VAN OSSEL P. 1992: *Etablissements ruraux de l'antiquité tardive dans le Nord de la Gaule*, Gallia, Supplément 51, Paris.
- VAN ROEYEN J.-P. 1996: Het Merovingisch grafveld van Waasmunster-Kloosterbos. Bronnenkritiek en nieuwe lokalisatie, *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde van het Land van Waas* 99, 355-371.
- VAN ROEYEN J.-P. & VAN VAERENBERGH J. 2006: Waasmunster-Onze-Lieve-Vrouwekerk (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 29, 193.
- VAN STRYDONCK M., ERVYNCK A., VANDENBURAENE M. & BOUDIN M. 2006: *Relieken: echt of vals?*, Leuven.
- VAN STRYDONCK M. & VANTHOURNOUT C. 1996: Dating the "Hoge Andjoen" motte at Werken (prov. W.VI.). In: LODEWIJCKX M. (ed.), *Archaeological and historical aspects of West-European societies. Album amicorum André Van Doorselaer*, *Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 8, Leuven, 441-452.
- VANTHOURNOUT C. 1990: Een Karolingische sceatta gevonden te Werken (Gem. Kortemark), *Westvlaamse Archaeologica* 6 (1), 32.
- VANTHOURNOUT C. 1991: The "Hoge Andjoen" Motte at Werken-Kortemark: Mode of Construction, function and chronology. In: TAUBERT J. (ed.), *Methoden und Perspektiven der Archäologie des Mittelalters*, Liestal, 187-207.
- VANTHOURNOUT C. 1996: De motte "Hoge Andjoen" te Werken-Kortemark: archeologisch en bodemkundig onderzoek. Opbouw, functie en datering ca. 850 - 1150 AD. In: VAN ROEYEN J.-P. (ed.), *Uit Vlaamse bodem. 10 archeologische verhalen*, Sint-Niklaas, 103-119.
- VAN VAERENBERGH J. & VAN ROEYEN J.-P. 2007: Recent archeologisch onderzoek in het Waasland (2004-2006), *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 110, 381-454.
- VAN WERSCH L. 2004: Study of the Merovingian production centre at Maastricht-Wyck, *Medieval Ceramics* 28, 19-34.
- VAN WERSCH L. 2006: Les fours de potiers mérovingiens découvert à Maastricht. In: HINCKER V. & HUST P. (eds), *La Céramique du Haut Moyen Âge dans le nord-ouest de l'Europe Ve-Xe siècles*, Caen, 27-41.
- VANYSACKER Chr. 1988: *1000 jaar Gistel, 15 jaar archeologische onderzoek*, Gistel.
- VERBEECK H. 2006: Nederzettingssporen uit de vroege ijzertijd en een middeleeuwse put te Kontich, site Nachtegaalhoeve, *AVRA Bulletin* 6, 73-81.
- VERBEECK M. 1988: De Merovingische begraafplaats te Erps-Kwerps (prov. Brab.). Drie ongestoorde graven van naderbij bekeken, *Acta Archaeologica Lovaniensia* 26/27, 41-60.
- VERBEECK M. 1993: De Castelbergh-motte te Zoutleeuw (Brab.), *Archaeologia Mediaevalis* 16, 34-35.
- VERBEECK M. 1994a: De castrale motte de Castelberg te Zoutleeuw (Brab.), *Archaeologia Mediaevalis* 17, 26-27.

////////////////////////////////////

- VERBEECK M. 1994b: Vijf opgravingscampagnes te Erps-Kwerps (1987-1991), een bewoningscontinuïteit van de prehistorie tot de Middeleeuwen, *Acta Archaeologica Lovaniensia* 33, 67-90.
- VERBEECK M. 1996: Quelques considerations sur les bâtiments en bois liés aux cimetières mérovingiens. Un nouvel exemple à la nécropole mérovingienne d'Erps-Kwerps (prov. Vl.-Brabant): phénomène profane ou religieux-chrétien? In: LODEWIJCKX M. (ed.), *Archaeological and historical aspects of West-European societies. Album amicorum André Van Doorselaer*, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 8, Leuven, 172-288.
- VERBEECK M., LENTACKER A., VAN NEER W. & CHARLIER C. 1994: Première approche interdisciplinaire du site d'Erps-Kwerps (Brabant, Belgique): Archéologie, archéozoologie et anthropologie, *Acta Archaeologica Lovaniensia* 30, 21-39.
- VERBEEK C. & DELARUELLE S. 2004: De Middeleeuwen op het HSL-traject. In: BUNGENEERS J., DELARUELLE S. & VERBEEK C. (red.), *Verloren voorwerpen. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen*, Antwerpen, 265-313.
- VERBRUGGE G. 1989: Archeologisch onderzoek te Gistel (West-Vlaanderen), *Archaeologia Mediaevalis*, 12, 63-64.
- VERHAEGHE F. 1977: De middeleeuwse landelijke bewoningssites in een deel van Veurne-Ambacht. Bijdrage tot de middeleeuwse archeologie, *Bulletin O.S.G.G.* 25, 42-48.
- VERHAEGHE F. 1980a: Vlissegem (De Haan): 10^e-11^e eeuwse bewoning, *Archeologie* 2, 97-98.
- VERHAEGHE F. 1980b: De "Terp" te Vlissegem, *Brugse Ommeland* 20, 251-254.
- VERHAEGHE F. 1981a: Medieval moated sites in Coastal Flanders. In: ALBERG F.A. & BROWN A.E. (eds), *Medieval Moated Sites in North-West Europe*, British Archaeological Reports, International Series 121, Oxford, 127-171.
- VERHAEGHE F. 1981b: Moated sites in Flanders: features and significance. In: HOEKSTRA T., JANSSEN H. & MOERMAN I. (eds), *Liber Castellorum - 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 98-121.
- VERHAEGHE F. 1993: Medieval and later ceramic studies in Flanders: methods and current problems. In: CLEVIS H. & THUISSEN J., *Assembled Articles 1, Symposium on medieval and post-medieval ceramics, Nijmegen 2-3 september 1993*, 5-27.
- VERHAEGHE F. 1995: Het vroeg-Middeleeuwse geglazuurde aardewerk uit Oost-Souberg. In: VAN HEERINGEN R.M., HENDERIKX P.A. & MARS A. (eds), *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, Goes - Amersfoort, 155-169.
- VERHAEGHE F. 1997: Middeleeuwse keramiek in Vlaanderen. Productie en consumptie. In: *Uit aarde en vuur. Keramiek in Vlaanderen, tentoonstellingscatalogus*, 13-29.
(= themanummer van het tijdschrift *Vlaanderen* 46, mei-juni 1997)
- VERHAEGHE F. 1998: Medieval and later social networks: the contribution of archaeology. In: KÜHNEL H. (ed.), *Die Vielfalt der Dinge. Neue Wege zur Analyse mittelalterliche Sachkultur. Internationaler Kongress Krems an der Donau 4. bis 7. Oktober 1994*. Forschungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit. Diskussionen und Materialien 3, Wien, 263-311.
- VERHAEGHE F. 1999: Trade in ceramics in the North Sea region, 12th to 15th centuries: a methodological problem and a few pointers, a few pointers. In: GLÄSER M. (ed.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum II: Der Handel*, Lübeck, 139-167.
- VERHAEGHE F. & HILLEWAERT B. (m.m.v. DE GROOTE K. & HOLLEVOET Y.) 1991: Aardewerk uit de oude Burgfase. In: DE WITTE H. (red.), *De Brugse Burg. Van grafelijke versterking tot moderne stadskern*, Archeo-Brugge 2, Brugge, 149-165.
- VERHAERT A. & ANNAERT R. 2003a: Begraving en bewoning te Hove: ijzertijd en Middeleeuwen van naderbij bekeken (prov. Antwerpen). In: CUYT G. & SAS K. (eds), *Vlekken in het zand. Archeologie in en rond Antwerpen*, Antwerpen, 107-114.
- VERHAERT A. & ANNAERT R. 2003b: Op zoek naar Keuteghem: plattelandsbewoning in Hove (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* 26, 70-73.



- VERHOEVE A. & DAELS L. 1970: *Circulaire vormen in Binnen-Vlaanderen ten westen van de Schelde*, Belgisch centrum voor Landelijke Geschiedenis 18, Gent-Leuven.
- VERHULST A. 1999: *The rise of cities in North-West Europe*, Cambridge.
- VERHULST A. & DECLERCQ G. 1989: Het vroeg-middeleeuwse Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking. In: DECAVELE J. (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 36-59.
- VERHULST A. & DECLERCQ G. 1990: Proeve van historische interpretatie van de vroeg-middeleeuwse halfcirkelvormige gracht te Gent, *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent* 14 (4), 68-74.
- VERMEIRE R. 1989: De fysiografische gesteldheid in de omgeving van het kasteel. In: DEVLIEGHER L. (red.), *Het kasteel van Tillegem te Brugge*, Brugge, 13-17.
- VERMEULEN F. 1989: Kelten, Romeinen en Germanen tussen Leie en Schelde. Archeologische vondsten in Sint-Martens-Latem en in het Zuiden van de Vlaamse Zandstreek, *Jaarboek Heemkring Scheldeveld* 18, 3-117.
- VERMEULEN F. 1992: *Tussen Leie en Schelde. Archeologische inventarisatie en studie van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek*, Archeologisch Inventaris Vlaanderen, buitengewone reeks 1, Gent.
- VERMEULEN F., ROGGE M., BRAEKMAN K. & VAN DER PLAETSEN P. 1991: 1500 jaar bewoning en begraving te Kruishoutem (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 14, 58-59.
- VERMEULEN F., ROGGE M. & VAN DURME L. (eds). 1993: *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht*, Archeologische Inventaris Vlaanderen, Buitengewone Reeks 2, Gent.
- VERSLYPE L. 1998: La recherche archéologique en Neustrie et en Austrasie mérovingiennes septentrionales. Pour une relecture des sources archéologiques des bassins mosans et scaldiens, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 30, 185-197.
- VERSLYPE L. 2006: Germains, Francs et Mérovingiens en Belgique. In: *La Belgique Romaine. Dossiers archéologie et sciences des origines* 315, Dijon, 134-137.
- VERSLYPE L. & BRULET R. (éds) 2004: *Terres noires – Black Earth*, *Collection d'Archéologie Joseph Mertens XIV*, Louvain-La-Neuve.
- VERSTAPPEN P. 2001: Morsel-Steenakker en omgeving, *AVRA Bulletin* 1 (2000), 85-96.
- VERVOORT R. 2004: Graven onder de markt: archeologisch onderzoek op de Grote Markt te Dendermonde (O.-VI.). Eerste resultaten opgravingscampagne 2002-2003, *Archaeologia Mediaevalis* 27, 102-106.
- VERVOORT R. 2007: Archeologen kijken onder de Markt. In: BUYSE P., MEGANCK L., VANDEWEGHE E. & VERVOORT R. (m.m.v. BAUTERS L., DE GROOTE K., ERVYNCK A. & MUYLEAERT L.) 2007: *De Grote Markt van Dendermonde van boven tot onder bekeken*, Gent, 26-52.
- VERWERS W.J.H. 1987: North Brabant in Roman and Early Medieval Times, IV: The Merovingian Cemeteries, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 37, 173-223.
- WAEGEMAN T. 1988: Gotische bouwwerf ontdekt in de burcht Pietersheim te Lanaken (Limb.), *Archaeologia Mediaevalis* 11, 33-34.
- WAEGEMAN T. 1989: Opgraving burchtruïne Pietersheim te Lanaken, *Archeologie in Limburg* 39, 184-185.
- WAEGEMAN T. 1990: De burcht Pietersheim te Lanaken (Limb.), *Archaeologia Mediaevalis* 13, 20-21.
- WAEGEMAN T. 1991: De burchtruïne van Pietersheim te Lanaken (Limb.), *Archaeologia Mediaevalis* 14, 20.
- WAEGEMAN T. 1992: Onderzoek, consolidering en herinrichting van de burchtruïne Pietersheim te Lanaken (Limb.), *Archaeologia Mediaevalis* 15, 22-24.
- WALTON-ROGERS P. 2007: *Textiles, Cords and Skin Products from the Merovingian Cemetery at Broechem, Prov. Antwerp, Belgium*, Interim Report, York.
- WESEMAEL E. & DRIESEN P. 2000: *Opgraving in de St. Quintinuskerk te Hees*, Aron BV-rapport 3, Tongeren.

- WHYTE I.D. 1995: *Climatic Change and Human Society*, London.
- WILLEMS J. 1973: Le quartier artisanal gallo-romain et mérovingien de Batta à Huy, *Archaeologia Belgica* 148, Bruxelles.
- WOUTERS W. 1992: Archeologisch onderzoek op het "Speelhof" te Borgloon, *Archeologie in Vlaanderen* II, 237-246.
- WOUTERS W. & COOREMANS B. 1995: Noodonderzoek in de Sint-Mauritiuskerk te Bilzen (prov. Limburg), *Archeologie in Vlaanderen* IV, 169-186.
- WOUTERS W., COOREMANS B., DESENDER K., ERVYNCK A. & VAN STRYDONCK M. 1999a: Archeologisch en ecologisch onderzoek van een vroegmiddeleeuwse waterput te Kasterlee (prov. Antwerpen), *Archeologie in Vlaanderen* V, 97-109.
- WOUTERS W., COOREMANS B. & ERVYNCK A. 1999b: Landelijke bewoning uit de volle middeleeuwen in Herk-de-Stad (prov. Limburg), *Archeologie in Vlaanderen* V, 159-177.
- WOUTERS W. & ROOSENS B. 1986: Oude vondsten van het kasteel Jonkholt te Hoelbeek (gem. Bilzen), *Archaeologia Belgica* II (2), 227-240.
- WOUTERS W. & SMEETS M. 2003a: De Onze-Lieve-Vrouwkerk van Aarschot (Vl.-Br.), *Archaeologia Mediaevalis* 26, 81.
- WOUTERS W. & SMEETS M. 2003b: De Onze-Lieve-Vrouwkerk van Tielt-Winge (Vl.-Br.), *Archaeologia Mediaevalis* 26, 80.
- ZEEBROEK I., TYS D. & PIETERS M. 2003: Bewoningssporen uit de vroege en/of volle middeleeuwen onder een fietspad te Leffinge – Leffingestraat (Middelkerke) (W.-Vl.), *Archaeologia Mediaevalis* 26, 82.
- ZIMMERMANN W.H. 1982: Archäologische Befunde frühmittelalterlicher Webhäuser. Ein Beitrag zum Gewichtwebstuhl, *Jahrbuch der Männer vom Morgenstern* 61, 111-144.
- ZIMMERMANN W.H. 1991: Erntebergung in Rutenberg und Diemen aus archäologischer und volkskundlicher Sicht, *Néprajzi Értésítő a Néprajzi Múzeum Évkönyve* 71-73/1989-1991, *T. Hoffmann-Festschrift*, 71-104.

